

White space interpretation in Hermann Rorschach's inkblot test

Interpretacja białego tła w teście plam atramentowych Hermanna Rorschacha

Anna Hunca-Bednarska ABCDEF

MONAR Center, Lublin

Abstract

Introduction: The interpretation of white space in the Rorschach test has not been clearly defined. The aim of my research was to analyze the psychological meanings that can be associated with using space in Rorschach test responses. I examined a sample of healthy individuals in order to establish the basic meanings that could serve as points of reference when interpreting ill people's responses.

Material and method: I personally examined 158 healthy subjects with the Rorschach test. The examination procedure and the way of coding and interpreting responses were based on John Exner's Comprehensive System. I divided the sample into three groups: I (no *S* responses), II (one or two *S* responses), and III (three or more *S* responses). Next, I distinguished subgroup V (four or more *S* responses). I analyzed the differences between the groups in terms of other variables obtained in the examination using the Rorschach test. These variables were associated with using the complexity of the presented stimuli and with organizing the stimulus field; they were also associated with the emotional sphere, social adjustment, and ways of coping with stress.

Results: Group III differed from groups II and I in terms of nine variables, and differences regarding further four variables approached significance. Differences between group V and the remaining examinees were more marked and concerned 14 variables.

Discussion: Examinees with more *S* responses were better at using the complexity of stimuli and organizing the stimulus field. A certain characteristic feature of their emotional sphere also manifested itself: these people experienced situational stress more strongly, colored their responses with aggression, and more frequently experienced loneliness and alienation; intellectualization turned out to be their typical defense mechanism.

Conclusions: Based on the collected material, it can be concluded that responses are related to examinees' creative potential. Collected from healthy individuals, the material may facilitate the interpretation of ill people's responses, especially as such research has not been conducted in a Polish population before.

Keywords: *S* responses (space responses), psychological meaning, cultural meaning, high number of *S* responses, low number of *S* responses

Streszczenie

Wstęp: Interpretowanie białego tła w teście Rorschacha nie jest jednoznacznie zdefiniowane. Celem moich badań była więc analiza znaczeń psychologicznych, jakie można łączyć z uwzględnianiem białego tła (wypowiedziami *S*) w teście Rorschacha. Badaniami objęłam osoby zdrowe, aby ustalić podstawowe znaczenia, które mogłyby stanowić pewne odniesienie dla interpretowania wypowiedzi ludzi chorych.

Materiał i metoda: Badanie 158 zdrowych osób testem Rorschacha przeprowadzałam osobiście. Procedura badania oraz sposób sygnowania i interpretowania wypowiedzi odpowiadał systemowi Johna Exnera (The Comprehensive System). Badaną grupę podzieliłam na trzy grupy: I (bez wypowiedzi *S*), II (jedna lub dwie wypowiedzi *S*) oraz III (trzy i więcej wypowiedzi *S*). Następnie wydzieliłam podgrupę V (cztery lub więcej wypowiedzi *S*). Zanalizowałam różnice pomiędzy grupami pod względem innych zmiennych uzyskanych w badaniu testem. Zmienne te były związane z wykorzystywaniem złożoności prezentowanych bodźców i organizacją pola bodźcowego a także ze sferą emocjonalną, przystosowaniem społecznym i sposobami radzenia sobie ze stresem.

Rezultaty: Grupa III różniła się istotnie od grupy II i I w dziewięciu zmiennych a różnice w kolejnych czterech zmiennych zbliżały się do istotności. Różnice między podgrupą V a resztą badanych były wyraźniejsze i obejmowały czternaście zmiennych.

Dyskusja: Badani o większej liczbie wypowiedzi *S* lepiej wykorzystywali złożoność bodźców i lepiej organizowali pole bodźcowe. Zaznaczyła się też pewna specyfika ich sfery emocjonalnej: osoby te silniej odczuwały stres sytuacyjny, zabarwiałały swe wypowiedzi agresją i częściej doznawały uczuć osamotnienia i alienacji a intelektualizacja okazała się typowym dla nich mechanizmem obronnym.

Wnioski: Na podstawie uzyskanego materiału można przyjąć, że wypowiedzi *S* wiążą się z twórczym potencjałem badanych osób. Zebrany materiał, jako pochodzący od osób zdrowych, może ułatwić interpretację wypowiedzi osób chorych, zwłaszcza, że badania takie nie były przeprowadzane w odniesieniu do polskiej populacji.

Słowa kluczowe: wypowiedzi *S* (*space reactions*), znaczenie psychologiczne, znaczenie kulturowe, wysoka liczba wypowiedzi *S*, niska liczba wypowiedzi *S*

Introduction

Rorschach examinees interpreting white space is a special challenge for psychologists and involves many problems that require thorough discussion, hence the need for a broad introduction. There are many points of controversy over the psychological meaning of white space responses. What is more, it is not always easy to distinguish between what may be a sign of normality and what testifies to pathology; there are no data concerning the Polish population, either. The aim of this study was, therefore, to collect more extensive material from healthy subjects in order to be able to interpret ill people's responses more accurately.

It is assumed that when interpreting white space, the examinee is doing the opposite of what they were asked to do. The instruction for the Rorschach test recommends that, when presenting the first card, the examiner should ask: *What might this be?*, and because it is the inkblot that serves as a stimulus, the question implies that what should be interpreted is the inkblot, not the white background against which it is situated. On this basis, psychologists conclude that spontaneously engaging in the interpretation of the white background is a manifestation of opposition, negativism, and defiance. This position, generally speaking, is represented by two eminent and currently the most influential Rorschach scholars: Zygmunt Piotrowski and John Exner. However, while Exner stresses, above all, the increased level of aggression that accompanies the attitude of opposition, regardless of whether this aggression is expressed outwardly or suppressed and kept within the psyche [1], Piotrowski [2] expands the psychological meaning of white space responses, claiming that they may be linked to low mood, neurotic characteristics, and the need to defend one's autonomy, sometimes desperately. Moreover, Piotrowski follows Rorschach in seeing such responses as manifesting a creative and energetic attitude to the task [2]. These views are widely accepted at present, which does not mean that they are not subject to debate and verification.

Examinees' interpretations of white space areas are referred to as *white space responses* or *space responses*.

Personally, I consider *S* responses, or simply *S*, to be the most felicitous terms, and these are the terms that I will use in the present paper, bearing in mind the spatial aspect inherent in them.

Difficulties associated with examinees interpreting white space concern not only specifying the psychological meaning of these responses but also their very identification – establishing when they are actually the case and when they occur only seemingly.

The identification of *S* responses

Piotrowski and Exner take into account the white space areas located within the limits of the inkblots rather than the white space outside the inkblots. Maria Grzywak-Kaczyńska [3] speaks of both, and my experience confirms that this is consistent with the way examinees respond. The *S* code refers to the area (a part or even the whole of the white space) that an examinee uses in a response. Identifying the area the examinee is speaking about is relatively simple. The examiner has the right to (or even should) ask the examinee directly what part of the inkblot he or she is talking about (*Where do you see that?*). The examiner may also ask the examinee to exactly mark the area they are interpreting; optimally, this should be done on a separate sheet of paper with the Rorschach cards photocopied on it. It must be noted, however, that misunderstandings are possible. Piotrowski and Exner warn examiners against unwarranted inclusion of white space, but the two authors of the most popular interpretation systems in Poland do this in totally different ways. Piotrowski recommends that, in cases of uncertainty, the examiner should imagine himself marking the area of the inkblot that the examinee is talking about on a blank sheet of paper. When the white space has to be included if the picture is to represent the object that the examinee is talking about, the *S* score must be considered [2]. This course of action seems to be risky, however. Piotrowski encourages examiners to follow their own judgment and to apply the Gestaltist principle of closure, but there is no certainty as to whether the responding examinee applied this principle too. Exner, by contrast, warns against using the principle of closure in coding. He

believes that if the examinee uses white space only as an integrating element, drawing arbitrary lines that define the interpreted area, the *S* score should be abandoned. This author gives an example of a response that “legitimately” includes white space, citing a response for Card X: *“It is the face of a clown, these are eyes and the nose and he has white paint on”* [1]. If the examinee had not interpreted the white space as paint, Exner would not have coded *S* here. I believe one should realize that the example given by Exner is a case of two relatively independent aspects of the response combined, namely: location and determinant (white color). I also wish to note that a different response determinant – inkblot form – is also sometimes helpful in deciding whether or not the examinee is including white space. I have encountered a response about a lamb’s head in the central part of Card X (turned upside down), with the following explanation: *“The yellow spots are the eyes, the green upper part is the horns, and the small orange spot at the bottom of the card is the snout; the shape of the white space area corresponds to the shape of an animal’s head, and the lightly jagged contour may be associated with the frizzy surface of the body.”* In such cases, white space ceases to be a void and, on the contrary, acquires a certain “density” or “material quality.” Personally, I believe that even when it is difficult to elicit verbal explanation for the use of white space from the examinee, the white space should be taken into account in coding decisions in every case when the examinee considers it an important element of his or her observation, indicating it spontaneously and without hesitation.

Another difficulty in applying the *S* code is paying attention to the contents of responses. Piotrowski writes that if white space is interpreted as something specific, such as “eyes” (e.g., on Card I) or “a bay of water,” it deserves to be coded under the *S* category. This code, however, should not be applied when white space is treated as “a hole” (or “chasm” or “void”) [1]. Exner does not share this position. In the case he analyzes [1], a response about a cake with a hole in it (Card VII) is treated as a white space response. Similarly, when considering a young man’s responses referring to parts of the body and the cavities visible in them, Bruce L. Smith [4], scores them *S*. I believe that what remains the most important in coding *S* responses is the examinee’s preoccupation with white space and pointing to it, though of course every additional attempt to attribute meaning to that space facilitates the coding decision.

The psychological meaning of *S* responses

The second important problem (besides scoring) is the psychological interpretation of *S* responses. Exner links *S* mainly to negativism, aggression, and hostility. As I have mentioned before, these emotional states may

manifest themselves explicitly, in external behavior, or they may be suppressed and restricted to internal tensions. Exner notes that, in both cases, the result are difficulties in maintaining satisfying relations with other people and an inability to cope with life’s current problems [1]. Other researchers, such as Bruno Klopfer, believe that *S* attests to the need to assert one’s individuality, which may be a form of constructive assertiveness and ego strength. Still others (e.g., Samuel Beck and David Rapaport) speak simply of a desire to oppose [cited in 1]. Charles P. Fonda points out that Rorschach did not directly speak of figure–ground reversal, but his writings reveal that he did realize that this particular phenomenon was responsible for the occurrence of *S* responses and that he understood it as a form of opposition or defiance [5]. These views harmonized with the psychological and psychiatric thought of Rorschach’s time (Gestalt psychology, preoccupied, among other things, precisely with the perceptual figure–ground reversal, and Paul Eugen Bleuler’s works on schizophrenic negativism). Piotrowski writes that the author of the test was aware of the creative power of figure–ground reversal because it required intellectual energy, unconventionality, and nonconformism. He also admitted that *S* responses could be a form of a habitual tendency to oppose; they may also be a reaction to a sense of one’s own weakness and an attempt to defy this feeling; they are quite often associated with depressive moods and neurotic complexes [2]. Piotrowski observed that examinees with a high number of *S* responses might be compensatorily striving to maintain their autonomy at all costs, that their strife for autonomy might become a basic need, and that it was sometimes undertaken even in situations when there was no pressure from the environment. It is, therefore, legitimate to speak of a kind of maladjustment or even states of mind akin to delusions. An “*S* person” may feel that others do not accept his or her responses and attitudes, which separates this person from the social environment and may become a source of conflicts. An *S* person may also be experiencing problems associated with obsessiveness and may have difficulties making decisions – or quite the opposite: it sometimes happens that this kind of person is self-confident and does not put off making decisions but makes them quickly, with a sense of confidence, which, however, does not prevent those decisions from being light-heartedly changed later, with confidence that they will certainly be final this time. Piotrowski seems to be the scholar whose interpretation of *S* responses is one of the most insightful; at the same time, however, he emphasizes the ambiguity of the findings regarding the psychological meaning of *S*. Piotrowski and Nina Rausch de Traubenberg (1970) point out the positive nature of *S* responses, believing them to be linked with the desire

to defend and affirm oneself [cited in 6]. An interesting concept is "striving towards active mastery" [5]. The author of the concept of "general instinct for mastery" (Bewältigungstrieb) is Sigmund Freud. The concept was further analyzed by Ives Hendrick, who classified it as one of the so-called ego instincts. The aim of the "instinct for mastery" is to control and change the environment by means of perceptual, intellectual, and motor techniques. The impulse to achieve mastery integrates the executive functions of the ego and is a precondition for the development of a mature and adaptive independence; at the same time, this impulse is a source of pleasure. Fonda cites another scholar investigating these issues, Andreas Angyal, who writes that striving for autonomy is "the drive to act, to make things happen for the mere joy of action and for the sake of experiencing oneself as the cause of changes." [5]. According to Fonda, striving for autonomy can be linked with *S* responses, because perceptual change of stimulus configuration would not be possible without a sufficient degree of independence. Angyal and Otto Fenichel also consider the possibility that pathological forms of striving for independence may occur [cited in 5]. As mentioned above, Rorschach and, following him, Piotrowski also took such cases into consideration.

Empirical research on the meaning of *S* responses

There are a considerable number of empirical studies on the meaning of *S* responses. The results of these studies are ambiguous, however. This opinion can be found in the article by Anna Maria Rosso, Carlo Chiorri, and Simona Denevi [6]. These authors claim that many studies are unconvincing and their results are difficult to compare due to the use of different methodologies (e.g. dependent variables such as aggression or opposition are measured by means of self-report techniques or observer assessment). Very often the meanings of variables are not precisely defined – for example, negativism is not distinguished from hostility and opposition is not distinguished from autonomy. A review of empirical research can be found in Fonda (who analyzes studies on the relations of *S* responses to other psychological variables) and in Rosso and colleagues [5,6]. All these researchers stress methodological problems and the inconsistency of results. Rosso and colleagues write that, while earlier studies confirmed the link between *S* and attitudes of opposition, the meta-analysis of the variables described in Exner's system did not reveal a relation between opposition and an increased number of *S* responses [6,7]. Rosso and colleagues note, however, that a weakness of this meta-analysis, done by Joni L. Mihura et al., was the fact that it covered studies with samples selected according to external criteria, which means the subjects were individuals who already showed

aggressive and oppositional behavior – opposition was never investigated as an internally experienced state. Methodological difficulties have been pointed out before. Let me quote Uriel Last:

White space responses bear, from Rorschach's Psychodiagnostics up to Exner's Comprehensive System, the meanings of some sort of oppositional trend, negativistic tendencies, contrariness accentuating uniqueness, display and defense of autonomy and self-determination, striving for independence, self-assertiveness, and mastery (Exner, 1993; Weiner, 1998). Yet, attempts to relate white space responses empirically to pertinent non-Rorschach variables – in order to sustain and confirm the aforementioned interpretative meanings – yielded in the long run only equivocal results [8].

Alicja Czereddecka points out that comparing Rorschach test results with the results of other tests, particularly questionnaire-based ones, is not legitimate due to differences in semantic scope and due to the fact that tests relate to different levels of examinees' mental life [9]. Scholars most often investigated the relations of the number of *S* responses to the feeling of anger and to negativism. For instance, John D. Martin, Nancy Kay Pfaadt, and Judith G. Ma Kinster (1983) used a questionnaire measuring aggressiveness. They found a significant though weak correlation between the number of *S* responses and hostility measured with Yoel Elizur's scale [6]. Roy W. Carlson and David F. Drehmer (1984) found a positive though moderate correlation between the number of *S* responses and the feeling of anger. The feeling of anger concerned stressful situations, and it was investigated based on self-report. The study included 173 medicine students [10]. The studies that I personally consider interesting are those in which authors conducted experimental research, for example, by distinguishing groups of subjects according to the variable "discovered" by Hermann Witkin: field dependence and field independence. Also interesting is the research conducted by Last. He analyzed the relation between the number of *S* responses and defiance of odds in the face of successive failures (experimental research). Last treated defiance of odds as a specific type of a broader disposition – namely, oppositional trend. He found a significant positive relationship between these two variables (the number of *S* responses and defying the odds). Interestingly, this relationship was significant only in the case of those individuals who scored high on Hans Jurgen Eysenck's Introversion Scale. A similar situation occurred in the case of scores on Byrne's scale, measuring the personality dimension defined by two poles: sensitization and repression. Individuals refusing to give up in the face of numerous failures had scores closer to the "sensitization" pole, and they were those who gave more *S* responses in

the Rorschach test. Last points out that “sensitization” as understood in Byrne’s scale is associated with internal locus of control, and in anxiety-generating situations it is associated with using defense mechanisms such as intellectualization, obsessive behaviors, and rumination. Subjects located closer to the “repression” pole were characterized by external locus of control, and in anxiety-generating situations they used defense mechanisms such as avoidance and denial. The patterns found by Last referred only to “repressive” introverts, which is why this author postulates the need to take account of psychological typologies when investigating the links between variables selected according to other criteria. He defines introversion as reliance on one’s own mental resources, while extroversion favors seeking support in the external environment. I believe that defiance of odds in the face of failure may be a highly complex variable, but it has been strictly operationalized, and studying the multidimensional relations is immensely interesting and promising in itself.

Various types of *S* responses

It must be noted that in the research cited above, the responses treated as *S* were mainly those in which figure-ground reversal actually took place. Such responses are referred to as primary *S* responses. They usually concern white space alone. When only *primary S responses* were taken into account, the results were more often consistent with the hypotheses. Those *S* responses in which examinees consider white space in combination with the entire inkblot or with a part of it are called *secondary S responses*. Most authors believe that *primary* and *secondary S responses* should be investigated separately because they are rooted in different mental processes and because they are associated with different behavioral correlates. Some scholars, however, see certain benefits in aggregating all *S* responses (there are even more detailed classifications of *S* responses, which will be discussed further) – because this allows them to avoid errors in the classification of different types of *S* and to have larger groups of examinees [1,5,6].

Rosso and colleagues write that, in 1967, Ewald Bohm analyzed *S* responses that could be called *figure-ground fusion responses*, or *S-fus*. He observed that elements of figure and elements of ground could be perceived as belonging to the same level and thus making up a new figure, covering a homogeneous flat surface. In their research, Rosso and colleagues consider not only *S-fus* but also typical *S* responses, namely those that reverse figure and ground (*S-rev*) and those in which white spaces are integrated with other parts of the inkblot as distinct though related objects rather than through fusion. This last type is called *figure-ground integration responses*

(*S-int*). The research discussed here suggests that each type of *S* is associated with different psychological correlates [6].

Rosso and colleagues (2015) analyzed the relationship of the overall number of *S* responses and three subtypes of such responses (*S-rev*, *S-int*, *S-fus*) taken together to scores on questionnaires measuring different types of aggression. They used the State-Trait Anger Expression Inventory-2 (STAXI-2) and the Aggression Questionnaire (AQ). It turned out that the overall number of *S* did not correlate significantly with aggression scores. What is more, the *S-int* subtype was significantly but negatively correlated with the two STAXI-2 subscales. These subscales measure how strongly respondents feel like expressing anger verbally or physically. Another important result was the positive correlation of *S-fus* (the only significant positive one that was found) with scores on the STAXI-2 subscale measuring state aggression (as distinct from trait aggression). This result distinguishes *S-fus* from all three subtypes of *S* and is the authors’ original contribution to the literature on the subject. As the authors write, it supports Bohm’s hypothesis that *S-fus* is a “special psychological phenomenon” that requires further study. So far, there have been no empirical reports concerning *S-fus*, despite the fact that Bohm described this subtype of *S* responses nearly half a century ago. No hypothesis concerning the psychological meanings of this kind of *S* responses has been proposed to date. The negative correlations of *S-int* with scales measuring willingness to engage in acts of aggression may, however, be an indication of the ability to control aggressive impulses. Let me note that, in Exner’s interpretative system, *S-int* responses are highly rated on the degree of stimulus field organization (i.e. organizational activity), which additionally though indirectly supports this interpretation. This kind line of reasoning is also consistent with the correlation – positive though below the level of significance – between *S-int* and the STAXI-2 subscale measuring the ability to internally control one’s anger [6]. Gregory J. Meyer and colleagues (2010) believe that *S* responses which are an outcome of perceptual figure-ground integration (*S-int*) are an indicator of the capacity for effort, good motivation, complex thinking, and creative abilities. These authors link *S* responses which are an outcome of figure-ground reversal (*S-rev*) with the capacity to perform mental synthesis [6].

It is not infrequent that the number of *S* responses has been analyzed together with other Rorschach test responses. In the already discussed study, Rosso and colleagues considered responses about objects in motion and at the same time emotionally tinged with aggression (AG). The group of examinees (24 subjects) with a high number of *S* responses ($S \geq 4$) differed from the group of

examinees (26 subjects) with a low level of *S* responses ($S \leq 3$) in only one of the three subtypes of AG. This subtype comprised responses about aggressive acts that were yet to happen – that is, about imagined or potential aggression (AgPot). J. Reid Meloy and Carl B. Sacono (1992), as well as Carl B. Sacono and J. Reid Meloy (1994) found AgPot to be related to sadistic characteristics and psychopathy; on the other hand, Joni L. Mihura and colleagues found no links between AgPot and self-reported aggression [cited in 6]. This means research results are not consistent here, either. Yet, what seems more important is to reflect on what the number of AgPot responses actually measures or what meaning should be attributed to these responses; after all, uttering particular contents is not the same as behavior or even mental disposition. AG responses, particularly AgPot, may also stem from anxiety. An interesting opinion on AG responses was presented by Meyer and colleagues: “Since AG is a movement response, it has been hypothesized that it implies the ability to mentalize aggressive urges and the subsequent capability for deferral in acting on them” [6]. Let me also add that AG responses are not unambiguously interpreted in Exner's system; an appropriate number of such responses is even desirable, for example in the assessment of good adaptation and the capability to maintain satisfying interpersonal relations. Piotrowski drew attention to the association of white space with depressiveness. It, therefore, seems advisable to modify his views on *S* scoring and assume that perhaps seeing emptiness, lack, or void in the white parts of an inkblot is also an *S* response, which symbolically reflects internal emotional states.

The meaning of *S* responses: hermeneutics and semiosis

Because interpretations of *S* responses based on empirical studies are not consistent, one may, with some relief, turn to hermeneutic analyses and use the work of humanities.

It is necessary to realize that white is not a neutral color and that it may influence the examinee even if this influence is not articulated by that person. K. Warner Schaie and Robert Heiss see white as located at that pole in the order of colors which is associated with extremely strong arousal and impulse release, while black is located at the opposite pole and associated with repressive control of emotions. White is “lightness, release, unboundedness, but also emptiness and lack of identification” [11]. Hermann Melville, the author of *Moby Dick*, associates it with nothingness or death [5]. The meanings of white in poetry have been analyzed by Teresa Dobrzyńska [12]. The diversity of these meanings invites a hermeneutic analysis of *S* responses in the context of responses given in the whole test. The white space visible on the cards is often

interpreted as water or air. Writing about the aesthetics related to one of the four elements, water, Zdenka Kalnická refers to the feeling of vagueness and emptiness [13]. Another element – air – can be interpreted similarly, although Monika Bakke [14] remarks that air (the white background) can be treated not only as emptiness but also as a substance, and that the latter understanding is related to cultural changes. For a long time, the vision-centered culture of the West took no interest in air, treating it as a non-being, as sight focuses on beings and things. Civilizational changes have contributed to the air beginning to be subjected to increasing control and commercialization; it no longer means emptiness: people perceive the air as filled with voices, smells, gravitational forces, phone ringtones, and radio waves. In addition, the air becomes, in a way, fragmented: there is air-conditioned and non-air-conditioned space; there are microclimates and country zones. In a word, for contemporary people, the air is turning from a non-being and something that seems not to exist – into a substance. As I have already mentioned, similar interpretations of white can be observed in Rorschach examinees – they interpret it as emptiness or as a substance. To understand *S* responses more fully, one should therefore consider them in a broader context. What can be helpful here is hermeneutics, understood as activity that facilitates becoming open to another person (in this case, the examinee) and participating in their experience (in this case: in performing the Rorschach test task) [15].

Finally, one may try to see the focus on the white space as opposed to colored inkblots in the light of semiotic theories (semiotics is a science of signs) and the process of semiosis, understood as the totality of sign acts. What I propose is to realize that using the Rorschach test is nothing other than presenting the examinees with signs that have unconventional or even indeterminate meanings, their task being to discover that meaning. I will use Yuri Lotman's concept of semiosphere. Semiosphere is a dynamic system of signs, admitting non-systemic elements into the scope of the systemic and at the same time pushing that which is systemic into the non-systemic sphere. That which is systemic is usually more highly organized than that which is non-systemic or that which is on the fringes of the system. Extra-systemic elements may come from a different cultural system from a different language. The dynamism of semiosphere is ensured by the internal antinomies that are part of its nature. One of these antinomies is “described” vs. “not described.” Description increases the degree of the system's organization and decreases its dynamics – hence the need for pendular movement to ensure both an appropriate level of organization and the plasticity of the system [16]. I believe it can be assumed that, even though they are not very highly organized, the inkblots on Rorschach test

cards differ significantly in this respect from the white background, which is particularly amorphous. The inkblot can therefore be treated as belonging to the system, which is a kind of semiosphere, and the white space can be seen as an extra-systemic element or, possibly, as an element that remains on the periphery of the system. When interpreting the inkblots, examinees describe elements of the system, and by thus consolidating the system within its limits they reduce its dynamics. By including the white space in their interpretation, they increase the dynamics of the system in order to reduce it subsequently by providing a new appropriate description of the white space. When all is said and done, however, *S* examinees contribute to the development of the system – to the expansion of its borders and to an increase in the degree of its organization. Looking at *S* responses in this way will bring out the creative character of this kind of behavior. It can, therefore, be concluded that *S* responses are an expression of examinees' creative potential rather than an expression of aggression and rebellion. In order to better understand what happens during an examination using the inkblot test, one may refer to Peirce's sign theory [17, 18, 19]; I have done such attempt in my former research [20, 21].

Material and method

In the present study I rely on the scoring and data interpretation system developed by Exner (known as the Comprehensive System), as it provides a detailed description of Rorschach test responses and at the same time, to a great extent, makes it possible to objectify and measure them (in the form of numeric indices and indicators). I will compare subjects with high vs. low number of *S* responses in terms of other variables that can be determined on the basis of Rorschach test responses. I will consider those variables that are in some way related to the psychological meanings attributed to *S* responses; the aim of this procedure is to determine how interpreting the white background should be understood. Limiting the study to data obtained using the Rorschach test has its advantages and disadvantages. One charge that could be leveled against it is that such variables are not fully objective and that their psychological meaning is not always precise. Moreover, these variables sometimes take on slightly different meanings depending on how they are related to other variables. The advantage of this kind of approach is the fact that it allows me to stick to one methodological paradigm (one projection test and one system of processing the results).

In the present study I selected 29 variables, namely: the number of responses given in the whole examination (R); four variables associated with interpreting the structure of the inkblot (DQ+, DQv/+, DQo, DQv); three

variables that speak of stimulus field organization (Zf, ΣZ , Zd); two variables reflecting the scope of inkblot features used in interpretation: one of these variables, *Lambda* (L), indicates taking only the form of the inkblot into account, while the other one indicates taking account of a larger number of determinants – i.e. more than one feature of the inkblot (so-called Blends); 11 variables associated with attributing meaning to the inkblots, both with respect to content and with respect to emotional coloring: perceiving human movement (M), perceiving human movement in a positive emotional context (GHR) and in a negative emotional context (PHR), perceiving dynamic objects emotionally colored with aggression (AG), perceiving two objects in a positive emotional context cooperating with each other (COP), perceiving geometrical perspective (FD) and perspective modeled by shading (V), speaking about double objects (F(2)), about reflections (Fr), about art (Art), about anthropological objects and phenomena (Ay), and responses referring to abstract contents; the remaining ten variables are indices and indicators of psychological resources (EA), the experience of stress (es) and tolerance of that stress (AdjD), self-esteem (EGOI), the defense mechanism of intellectualization (IIntel), emotional reactivity (Afr), a sense of isolation and alienation (II), social adjustment (COP), and a feeling of discomfort, which Exner associated with the lowering of mood (DEPI).

Because a detailed description of all the variables listed above would mean a considerable extension of the contents of the article, I will limit myself to this very general presentation. Let me note that I have included the F (2), Fr, Art, AB, and Ay variables because they are within the scope of EGOI and IIntel indices and at the same time they may be interesting in themselves if these indices turn out to be significant. I will provide a detailed description of variables only in those cases in which significant differences between the groups are found.

I treated all responses in which white space was included as *S* responses. Rosso and colleagues indicated that behind the different subtypes of *S* responses there were different psychological processes, but for practical reasons I decided to use the global number of *S* responses. Classifying *S* responses into subtypes is not simple; besides, as shown further, in the sample I analyzed it would excessively reduce the size of the groups. Following Exner and Philip Erdberg (2005), the same authors exclude some of the *S* responses due to their popularity. Personally, I reject this approach because popularity standards may be slightly different for different samples [22], and the popularity of responses is not necessarily important for examinees, who usually see the Rorschach cards for the first time in their life. The number of *S* responses for one examinee that Exner defines as high is three [1]. Rosso

and colleagues adopted 4 *S* as the borderline value. Of the 50 students they examined, as many as 24 gave four or more *S* responses. In the sample I analyzed, only 36 of the 158 examinees gave 3 or more *S* responses and only 20 examinees gave 4 or more *S* responses. As many as 53 examinees did not generate an *S* response at all, and in 69 examinees an *S* response occurred only once or twice. It is not easy to identify the reasons for such large differences in the way of responding between the two samples; the examinees' age and education level may have been of significance (Rosso's sample was homogeneous in these respects); besides, I probably recruited my sample more or less a decade earlier, starting from the first years of the twenty-first century, and the cultural changes mentioned above may not have been so intense at that time. Besides, some of the subjects in my sample came from small towns and villages. I administered the Rorschach test personally, informing the examinees that their results would be used in clinical research.

As a result, I had results from a sample of 158 subjects (81 women and 77 men), divided into three groups: group I (53 subjects), in which there were no *S* responses; group II (69 subjects), in which *S* occurred once or twice; and group III (36 subjects), in which *S* occurred three times or more. Additionally, I distinguished subgroup V in group III, comprising 20 examinees who gave four or more *S* responses; I compared subgroup V with group IV, made up of all the remaining subjects.

The examinees' age ranged from 18 to 60, with a mean age of 39 years. The majority of the examinees (54%) had higher education, 28% had secondary education, and 18% reported vocational education.

Statistical analysis

Statistics were computed using IBM SPSS Statistics software. To assess the normality of distribution for each variable, I used Kolmogorov-Smirnov test. The results of this test turned out to be significant for nearly all variables, which attests to the lack of normal distributions of the tested variables. In view of the above, I performed two nonparametric tests: the Kruskal-Wallis *H* test and the Mann-Whitney *U* test, verifying statistically significant differences between the study groups. Using the Kruskal-Wallis *H* test, I compared groups I, II and III. As stated before, group I was composed of 53 participants who gave no *S* responses, group II consisted of 69 individuals who interpreted white space once or twice, group III consisted of 36 participants who gave three or more *S* responses. Because the Kruskal-Wallis *H* test indicates only whether or not there are statistically significant differences between the three groups, I applied a test post hoc to check specifically which of the three groups differed from which (I used the Bonferroni correction). The groups

that differed from each other to a statistically significant degree are detailed in the last column of Table 1. To compare group V, composed of 20 participants who gave four or more *S* responses, with the group IV, consisting of all the remaining participants, I used the Mann-Whitney *U* test.

Results

For the sake of clarity, the Table 1. presents only those results that attest to intergroup differences which are significant or approach significance.

Table 1. presents data concerning the comparison of three groups: with no *S* response (I), with one or two *S* responses (II), and with three or more *S* responses (III).

As can be seen from the data provided in Table 1., only 9 of the 29 variables differentiated all three groups; there were no significant differences between groups I and II, except in terms of the *Zd* variable. This suggests that the occurrence of one or two *S* was not of particular significance for the characteristics of the examinees. Differences in four variables only approached the level of significance. Above all, what should be noted is the significantly different number of all responses given in the whole test (*R*); this number increased together with the increase in the number of *S* responses. Three variables concerned stimulus field organization and two others were associated with taking the structure of the inkblot into account when formulating a response. I will discuss these last five variables now, because they are related to the examinees' cognitive functioning, whereas further variables concern emotionality and personality traits.

The *Zf* variable is the number of responses that could be given a certain *Z* score – points for the degree to which the complexity of the stimulus field was taken into account. A *Z* score can be given only to those responses that include the shape of the inkblot. The most highly scored responses are those that concern the entire inkblot, those that interpret two adjacent areas of the inkblot as related in a meaningful way, those that interpret two non-adjacent inkblot regions in this manner, and those that integrate the white background with the whole inkblot or with some part of it. The $\sum Z$ variable is the sum of all *Z* scores; the higher its value, the more complex the way in which the examinee organized the stimulus field. The data presented in Table 1. show the following pattern: the more *S* responses there are, the more complex mental organization of stimulus field is done. The *Zd* variable is the difference between $\sum Z$ and the *Z* scores estimated based on the frequency of these responses. As shown by the data presented in Table 1., all groups of examinees scored lower than they "should have," which means they did not effectively use all the possibilities they noticed.

The *DQ+* and *DQo* variables are associated with

Table 1. Comparison of three groups of examinees in terms of the selected variables.

Variable	Group I N = 53		Group II N = 69		Group III N = 36		Kruskal-Wallis H test	Significance	Post hoc test
	M	SD	M	SD	M	SD			
Zf	8.00	3.780	9.08	3.658	11.14	4.320	14.362	0.001**	I-III II-III
ΣZ	18.38	10.473	54.88	25.974	33.97	15.404	26.791	0.000***	I-III II-III
Zd	-10.33	7.419	-14.09	7.463	-22.00	11.500	27.414	0.000***	I-II I-III II-III
DQ+	2.54	2.409	3.55	3.331	4.03	2.633	7.701	0.021*	I-III
DQ°	19.54	7.118	20.77	13.453	26.28	13.756	5.679	0.058	
II	0.1662	0.17258	0.1763	0.14515	0.2494	0.14542	8.622	0.013*	I-III
es	9.82	5.279	11.54	8.086	13.72	5.275	7.686	0.021*	I-III
EA	6.85	4.538	7.98	5.064	9.16	3.771	8.970	0.011*	I-III
DEPI	3.64	1.453	3.71	1.284	4.94	1.105	21.548	0.000***	I-III II-III
EGOI	0.2216	0.21786	0.1560	0.14308	0.133	0.14812	5.476	0.065	
IIIntel	2.40	3.128	2.39	3.754	3.57	4.686	5.623	0.060	
Ay	1.04	1.255	0.93	1.565	1.46	1.400	5.891	0.053	
R	24.28	7.048	26.66	12.638	34.31	14.322	10.050	0.007**	I-III II-III

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$

taking inkblot structure into account when formulating a response. These variables are part of the so-called Development Quality: the more mature a person, the higher this quality. Both these variables are among those associated with making better use of inkblot structure, though DQo indicates a fairly simple and economical behavior consisting in distinguishing a single object in the inkblot, with a specific shape, whereas the responses scored DQ+ are those that distinguish separate areas within the inkblot and interpret them as interrelated. The latter variable is particularly desirable. It can be seen that the differences between the groups in DQo remained at a tendency level and did not reach the level of significance, whereas significant differences manifested themselves in the case of the DQ+ variable and consisted in group III using the inkblot structure significantly better in this way than group I.

The remaining variables, as already mentioned, concerned the examinees' emotional characteristics and personality traits. The es variable is an indicator of perceived pressure from the external environment and its excessive demands; therefore, this variable reflects the level of stress. The data presented in Table 1. show that the examinees from group III more strongly perceived the stress associated with the challenges coming from the external environment. All groups differed very

significantly from one another in the experience of emotional discomfort, as this is how I understand the meaning DEPI. The variable in question Exner considered to be an indicator of depressive mood, although it was later found not to be associated with depression as a clinical entity [23]. It can be assumed, however, that individuals with more numerous S responses experience emotional discomfort more strongly and may be more likely to react with lowered mood. It turns out, however, that S examinees have larger psychological resources, as measured by the EA variable. EA is the overall number of responses including the color of inkblots and responses about human movement. Examinees from group III differed significantly in this respect from group I. Another significant difference was the difference between groups I and III in the Isolation Index (II). S examinees had a stronger sense of isolation than individuals who did not react to white space at all. The Isolation Index is based on counting the responses whose contents are related to nature, landscape, clouds, geography, and flora. At the tendency level, there were differences in the Egocentricity Index (EGOI). Examinees, who more often responded to white space, were less self-focused, which is construed in the Rorschach test and in the EGOI as attesting to lower self-esteem. EGOI takes account of responses about reflections (Fr) and about objects that occur in pairs

– double objects (F(2)). Finally, there was a tendency for *S* examinees to speak about anthropological objects and phenomena more often, which is an element of the Intellectualization Index (IIntel) understood as a defense mechanism; *S* examinees more often responded in this particular way (at a tendency level).

Next, I compared the group of subjects who had given at least 4 *S* responses with the remaining examinees. The relevant data are presented in Table 2.

As can be concluded from the data in Table 2., group V (the one with the highest number of *S* responses) differed significantly from all the remaining examinees in terms of fifteen variables. Thus, in this comparison I found three additional variables significantly differentiating the examined groups. The four variables that significantly differentiated the previously analyzed three groups (DQ+, es, EA, R) turned out to be even more significant in this case as well. Moreover, three of the four variables in the case of which differences approached significance in the comparison of three groups (DQo, IIntel, Ay) reached the level of significance now. There also emerged three new variables that significantly differentiated groups V and IV, namely: Blends, FD, and AG. Examinees with a high number of *S* responses gave more responses in which inkblot structure was used well though economically (DQo) and were more often guided by several characteristics of

the inkblot at the same time (the Blends variable): one response was stimulated by more than one determinant, which means *S* examinees took account of the complexity of the stimuli presented to them. *S* examinees belonging to group V more often used geometrical perspective, too (FD). Although FD is a response determinant using inkblot characteristics such as size and spatial location on the card in order to produce an impression of depth, it may also be associated with structuring the stimulus field. Fairly often there occurs a phenomenon which I call layered interpretation of the inkblot. This phenomenon is the case when the examinee speaks about an object located as though underneath a certain area of the inkblot, in such a way that only a part of the object is visible; this mainly refers to responses about curtains, drapes, or walls. Examinees from group V more often gave their responses an aggressive emotional tinge. The Egocentricity Index, by contrast, did not differentiate groups IV and V.

Let me now return to the *Zd* variable. As in the previous comparison of three groups, individuals with the highest number of *S* responses had significantly fewer points for *Z* responses than was predicted based on the frequency of these responses. All examinees from groups III and IV showed deficiencies in this respect, and these deficiencies were particularly large in examinees with the higher number of *S* responses.

Table 2. Comparison of two groups of examinees (V and IV) in terms of the selected variables.

Variable	Mean rank		Mann-Whitney U	Z	Significance
	Group IV, N = 138	Group V, N = 20			
Zf	74.41	112.34	677.500	-3.422	0.001*
ΣZ	72.86	123.61	463.500	-4.562	0.000***
Zd	83.96	35.34	481.500	-4.424	0.000***
DQ+	75.29	105.95	799.000	-2.784	0.005**
DQo	75.23	106.37	791.000	-2.801	0.005**
Blends	75.26	97.63	919.000	-2.057	0.040*
FD	76.42	97.71	955.500	-2.442	0.015*
II	75.99	100.84	896.000	-2.236	0.025*
es	75.22	106.47	789.000	-2.815	0.005**
EA	75.41	105.05	816.000	-2.667	0.008**
DEPI	73.48	119.11	549.000	-4.197	0.000***
AG	76.12	99.92	913.500	-2.515	0.012*
IIntel	76.15	99.71	917.500	-2.158	0.031*
AY	76.25	98.97	931.500	-2.163	0.031*
R	74.08	114.76	631.500	-3.660	0.000***

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$

Discussion

It seems obvious that a higher total number of responses (R) may contribute to a higher number of S responses, because the likelihood that the examinee will eventually notice the possibility of interpreting not only the inkblots but also the white space areas increases. Fonda points out that the number of S responses and the overall number of responses usually go hand in hand, and S responses found in test reports with a low total number of responses allow for concluding that it was examinees' negativism that may have led to a decrease in the number of R [5]. I believe it can be said that the lower the number of R, the more informative power S responses have. It also seems that the co-occurrence of numerous S responses and a high number of R is not an unambiguous pattern. As Fonda suggests, S may restrain the examinee and induce him or her to give fewer responses, but one must not reject the possibility that both variables (S and R) – if their number is sufficient – reflect the examinees' productivity, energy, activity, commitment, and creative approach to the task. It must not be forgotten that a very high number of R is sometimes an indicator of the examinee's emotional dependency on the examiner. One may therefore ask if the simultaneous high number of S does not, in this case, attest to the defensive character of the manifested opposition.

In the material collected in my study, the group of examinees with $S \geq 3$, and especially the subgroup with $S \geq 4$, generated the highest total number of responses compared to the remaining groups. I see this result as an indicator of the productivity and creativity of S examinees. This interpretation is consistent with the results showing a higher level of stimulus field organization and better use of inkblot structure in the case of S examinees. Of the seven variables associated with this aspect of formulating responses, four significantly differentiated group III ($S \geq 3$) and five significantly differentiated group V ($S \geq 4$). The direction of differences attested to the advantage of these groups over the others in this respect.

As I have mentioned before, I interpret responses that could be scored Z, particularly those with a high number of points for this characteristic, as attesting to the willingness to address the complexity of the stimulus field. Examinees from group V ($S \geq 4$) and from group III ($S \geq 3$) (I call them S examinees) generated more responses qualifying for a Z score, and these responses received a higher number of points (Zf, ΣZ). Exner believes that these variables provide information about the extent to which a particular person organizes a stimulus field that is new to him or her [1]. Examinees may give simpler and less complex responses, not including the relations between the perceived objects, but they may also create relations between various parts of the inkblot and come up with more complex and rich interpretations – they may analyze

inkblot structure and then integrate various elements of the stimulus field into a larger whole. The Zf and ΣZ variables are therefore indicators of cognitive activity and the capacity for structuring reality [1].

Data concerning the Zd variable are inconsistent with these results. This variable significantly differentiated all groups, and the direction of differences was consistently contrary to the expected direction. Nearly all examinees had lower ΣZ values than could be expected based on Zf. If the difference between the actual and expected ΣZ is between -3.0 and $+3.0$, the result is considered to be normal [24]. A difference exceeding $+3.0$ shows a tendency to structure stimuli very diligently and carefully, or even attests to perfectionistic and obsessive tendencies. Examinees with such results have a tendency to put more effort than necessary into organizing the stimulus field (overincorporation). A difference lower than -3.0 (underincorporation) attests to insufficient stimulus field structuring and to an impulsive and disorganized way of behaving in problem situations; the effort made turns out to be ineffective in that case [1]. In my sample, only 10 out of 158 examinees achieved results between -3 and $+3$. What is more, all these individuals belonged to the groups in which the number of S responses did not exceed two. The remaining examinees had lower results, usually much lower than -3.0 , which means that those who more often noticed the complex structure of the inkblots were at the same time unable to effectively use the information they possessed. The deficiencies in the effectiveness of stimulus field structuring that were found in my sample are not easy to interpret. Perhaps cultural factors played some role here (American norms were the only ones available; Polish norms have not been developed). I expected that S examinees would organize the stimulus field better and more effectively and that they would more adequately use their capabilities. It transpired, however, that they had the "worse" Zd results, which means their effectiveness was extremely low in relation to the effort invested in task performance; it can be said that these people did not make full use of their mental potential. In my opinion, the unexpected Zd results may be interpreted as showing that S examinees were no strangers to impulsiveness, carelessness, light-heartedness, and perhaps even an inclination to take risks. At this point, it is therefore worth recalling what Piotrowski said about S examinees being self-confident and having a tendency to make decisions quickly. This is also consistent with the results of Last's experiment, in which S subjects (who were at the same time introverts) did not give up on the chance of gaining more points despite successive failures. This fact may suggest the plasticity of behaviors, sometimes verging on lack of prudence. Perhaps this particular set of traits is characteristics of S examinees, stemming from their sense

of autonomy and freedom, and at the same time favoring a creative and open attitude.

While the Z and $\sum Z$ variables may be influenced in some way by the number of S responses (responses with S in combination with the inkblot or a part of it usually deserve to be classified into the Z category and often have more points than other responses), the variables concerning the use of inkblot structure in formulating responses are, in principle, independent of S responses ($DQ+$, DQo , $DQ\ v/+$, $DQ\ v$). Two of these variables ($DQ+$ and DQo), which, as opposed to $DQ\ v/+$ and $DQ\ v$, attest to better inkblot structuring, significantly differentiated group V from the remaining examinees, the comparison being in favor of this group. $DQ+$ and DQo occurred more frequently in better educated and more psychologically complex people. The "obvious" location type (DQo) is linked with a cognitively "economical" approach to the task, which does not, however, diminish the quality of such responses. Group III ($S \geq 3$) differed significantly only in terms of the $DQ+$ variable and only in comparison to the group with no S responses (group I). Examinees from group V gave more responses Do and $D+$ compared with the others (group IV) and the difference was significant.

Some variables that are determinants of response contents and, as such, are only indirectly related to stimulus field organization, also proved to be significantly more frequent in examinees with the highest number of S responses (group V). These variables were: Blends and FD. They allow for roughly estimating the examinees' psychological complexity and the attitude they take towards the test. The Blends variable speaks of whether the examinee used a variety of information present in the inkblot – that is, of whether he or she used many inkblot characteristics when formulating responses (e.g., form, chromatic color, achromatic color, shading, movement) – in other words, of whether the examinee was guided by more than one determinant. Being guided by more than one determinant reflects not only the examinee's emotional involvement, but also the scope of his or her analysis and synthesis of the stimulus field. Subjects from group V ($S \geq 4$) used more than one inkblot feature when formulating their responses significantly more often than other examinees. It should be conceded, however, that too frequent Blends may attest to maladjustment stemming from an excessively complex manner of responding. The FD variable deserves special attention. The examinees are often, in a way, "forced" to engage in a kind of mental deconstruction of the stimulus presented, or even take into account the position of their body in relation to the card [20]. I think that perspective visible thanks to shading (V score) is a fairly conventional measure in painting, one that the viewer is well familiar with. By contrast, conveying depth by means of the size

of objects and their location in relation to one another is probably more difficult to recognize, even though it has been known in painting for centuries – it is particularly difficult to recognize in inkblots, which do not have specific meanings. As mentioned before, this variable is often associated with making very significant changes to the structure of the inkblot in one's imagination. Exner believes that the FD determinant is associated with traits such as reflectiveness and self-distance, but also with a tendency towards depressive moods and introversion [1]. It is therefore once again worth mentioning Last's experiment, which revealed an important relationship between introversion and S responses. Introversion modeled S examinees' way of responding.

Among the variables directly related to the emotional sphere, as many as three significantly differentiated S examinees. Both S groups ($S \geq 3$ and $S \geq 4$) had a significantly higher Depression Index (DEPI) and experienced stress more strongly (es), but at the same time they had higher psychological resources (EA). As stated before, I understand the Depression Index as a general indicator of psychological discomfort rather than low mood in the clinical sense. Examinees from group V did not show lower self-esteem even at a tendency level; the EGOI proved to be non-significant in differentiating the groups. S examinees, however, showed a definitely stronger tendency to use the defense mechanism of intellectualization (IIntel), which means that what brought them relief in stressful situations was an intellectual approach to problems and their cognitive processing. The higher Intellectualization Index was mainly an effect of responses with anthropological contents; this may be interpreted as reflecting a broader interest in culture, which, of course, does not exclude the possible compensatory motivation behind this interest. The use of the intellectualization defense mechanism seems to be consistent with the characteristics of S examinees as striving for independence and autonomy. Finally, what must be mentioned is the significantly more frequent aggressive emotional coloring of movement responses in the group with the most frequent S responses. Let me comment on the earlier discussion concerning the equivocality of AG responses. These responses should not be directly translated into a tendency to react with aggression in real life; what is more, they may actually stem from anxiety. Besides, the verbalization of aggressive impulses alone may be associated with the ability to control them. An interesting finding, consistent with the results of my study, is the relationship of S responses to the feeling of loneliness and alienation (Isolation Index, II). It is not easy to explain the possible causal relationship in this case: we do not know if inadequate rootedness in the social environment

predisposes people to develop attitudes of opposition and criticism, or whether excessively critical attitude towards other people results in these people turning away from the excessively oppositional person. Interestingly, this follows the line of reasoning proposed by Fonda, who points out that individuals striving to preserve their autonomy are often perceived exaggeratedly in society as oppositional and negativistic, which may lead to a sense of personal isolation and social withdrawal [5].

To sum up, it can be said that *S* examinees more actively approach the task assigned to them and organize the stimulus field better; at the same time, they are more inclined than other examinees to respond in a not fully well-thought-out manner, as if they were more interested in maintaining the creative attitude itself than in the effects of this attitude. A higher number of *S* responses was associated with a sense of psychological discomfort, low mood, social alienation, and more strongly perceived stress. However, *S* examinees manifested higher psychological resources, which can be helpful in coping with difficult situations, and showed better insight in their own psyche. A suspicion also arises that examinees frequently interpreting white space were more psychologically complex, have broader interests, and are capable of maintaining a certain distance from the world and themselves (variables related to stimulus field organization and the use of inkblot structure, II, FD). I did not find clear confirmation for the frequent suggestions that people with a higher number of *S* responses show signs of social maladjustment. The COP index, which reflects adaptation difficulties, did not differentiate examinees with a high and low number of *S* responses. Despite the fact that *S* examinees generated significantly more responses with aggressive emotional coloring, it should be remembered that the meaning of this kind of responses is not unambiguous and that in Exner's interpretation system they may weigh in favor of the examinee.

Conclusions

The analysis of 158 Rorschach test reports yielded a fairly consistent picture of subjects with numerous *S* responses. It can be useful in processing the results obtained from individual examinees, including the assessment of responses provided by disordered or ill people. Collecting this kind of material is important because there are no sufficiently extensive data about such responses in psychologically normal individuals and in Polish examinees. What is more, *S* responses are too

easily interpreted as signs of pathology, whereas in the light of the material collected in this study they rather seem to be an expression of examinees' creative potential. A surprising result was the consistent tendency for the increase in the number of *S* responses to be accompanied by an increasingly insufficient use of those inkblot features in the interpretation that had already been perceived and could enrich the responses (variables *Zf*, ΣZ , and *Zd*). This tendency requires further research, especially as it supports Piotrowski's intuitions and the results of Last's experiment.

As regards the attitude of *S* examinees to the task, it can be called, in a way, "rebellious," and their tendency to come up with interpretations that are out of the ordinary, though not necessarily perfectly appropriate, can be treated as an expression of their creative potential. In the present study I signal that examinees' responses can be considered from the point of view offered by semiotics – the science of signs and sign processes. An examinee can be treated as someone taking part in the process of semiosis, the creation and interpretation of signs – as someone who contributes to the creation of a certain specific system of signs (inkblots) by describing its elements, and as someone who extends the limits of that system by interpreting the elements that are outside it or on the edge of the semiosphere (the white background), thus including them in the system. In this conceptual framework it is easier to apprehend the creative nature of *S* responses and to understand what processes (cultural processes, I would say) take place during the inkblot test. Finally, let me mention that, in my opinion, it is precisely this character of stimuli in the Rorschach test, understood as a system of signs, that facilitates insight into cultural phenomena and makes the test a powerful tool, allowing it to remain valid for exactly a century now (since 1921!). An interesting direction to pursue would be to analyze a certain "objective" meaning of the inkblots, the nearly infinite number of meanings hidden in them. An inspiration for this kind of analysis may be Peirce's theory of sign, but it would require a separate paper to present. Let it only be stated here that, according to this philosopher, it is possible to speak of immanent interpretation – a kind of internal interpretative disposition inherent in a sign [17, 18]. In accordance with the theory of sign, *S* examinees could be treated as those who respond more vividly to this nature of the sign which demands to be interpreted and who saw the potential present in the white spaces on the Rorschach test cards.

Wstęp

Interpretowanie białego tła przez badaną testem Rorschacha osobę jest dla psychologów szczególnym wyzwaniem i łączy się z wieloma problemami wymagającymi sumiennego omówienia, stąd konieczność przedstawienia szeroko zakrojonego wstępu. Istnieje wiele kontrowersji co do psychologicznego znaczenia wypowiedzi uwzględniających białe tło. Co więcej, nie zawsze łatwo jest rozgraniczyć, co może świadczyć o normie a co o patologii, brak jest także danych dotyczących polskiej populacji. Celem tej pracy było więc zebranie obszerniejszego materiału od ludzi zdrowych, aby móc adekwatniej interpretować wypowiedzi osób chorych.

Zakłada się, że interpretując białe tło badany postępuje odwrotnie do tego, o co jest proszony. Instrukcja przypisana do testu Rorschacha zaleca, by prezentując pierwszą tablicę zapytać: *Co to może być? (What might this be?)*, a ponieważ bodźcem jest plama atramentowa, w pytaniu ukryta jest sugestia, że należy interpretować właśnie tę plamę, a nie białe tło, na którym jest usytuowana. Na tej podstawie psycholodzy wnioskuje, że samorzutne podjęcie interpretacji białego tła jest wyrazem opozycyjności, negatywizmu i buntu. Stanowisko takie, biorąc ogólnie, reprezentują dwaj wybitni i najbardziej liczący się dziś badacze omawianego tu testu: Zygmun Piotrowski i John Exner. Exner podkreśla jednakże przede wszystkim towarzyszący postawie opozycji podwyższony poziom agresji, niezależnie od tego, czy agresja ta jest wyrażona na zewnątrz, czy też jest tłumiona i pozostająca wewnątrz psychiki [1]. Piotrowski [2] rozszerza psychologiczne znaczenie wypowiedzi interpretujących białe tło twierdząc, że mogą się one łączyć z obniżonym nastrojem, cechami neurotycznymi, a także z potrzebą obrony własnej niezależności, niekiedy desperacką. Co więcej, Piotrowski podąża za Rorschachem, widząc w takich reakcjach twórczą, energiczną postawę do wykonywanego zadania [2]. Przytoczone tu poglądy są obecnie szeroko akceptowane, co nie znaczy, że nie poddawane dyskusji i weryfikacji.

Interpretacje białego tła dokonywane przez badanych testem określa się terminem *white space reactions* lub *space reactions*, co można przełożyć jako *wypowiedzi dotyczące białej przestrzeni* lub *wypowiedzi dotyczące przestrzeni*. Osobiście za najzręczniejszą nazwę uznałam wyrażenie *wypowiedzi S* albo nawet po prostu *S*, i tymi określeniami będę się tutaj posługiwać, mając jednak w pamięci aspekt przestrzenności zawarty w oryginalnych terminach.

Trudności związane z interpretowaniem białego tła przez badane osoby związane są nie tylko z określeniem, jakie jest psychologiczne znaczenie tych wypowiedzi, ale także z samą ich identyfikacją, a więc z ustaleniem, kiedy one rzeczywiście zachodzą, a kiedy ich pojawienie się jest

pozorne.

Identyfikacja wypowiedzi S

Piotrowski i Exner biorą pod uwagę raczej białe obszary mieszczące się w obrębie plam niż białą przestrzeń na zewnątrz plam. Maria Grzywak-Kaczyńska [3] mówi o obu tych możliwościach i jest to zgodne, według mojego doświadczenia, ze sposobem reagowania badanych osób. Sygnatura *S* odnosi się do obszaru (części lub nawet całej białej powierzchni), uwzględnianego przez badaną osobę w trakcie formowania wypowiedzi. Oznaczanie obszaru, o którym mówi badany jest stosunkowo proste. Badający ma prawo wprost zapytać badanego (a nawet powinien to zrobić), o jakiej części plamy ten mówi (*gdzie pan/pani to widzi?*). Można również poprosić, by badana osoba zakreśliła dokładnie interpretowany przez siebie obszar; najlepiej jeśli uczyni to na osobnej kartce ze skserowanymi tablicami testu. Trzeba jednak zauważyć, że możliwe są tu nieporozumienia. Piotrowski i Exner przestrzegają badających przed nieuprawnionym uwzględnianiem białego tła, ale obaj twórcy dwóch najpopularniejszych systemów interpretacyjnych w Polsce, czynią to w zupełnie różny sposób. Piotrowski zaleca, by w razie niepewności wyobrazić sobie siebie samego, zakreślającego na czystej kartce obszar plamy, o którym mówi badany. Gdy biała plama musi być włączona w rysunek, jeśli ma on przedstawiać ten konkretny przedmiot, o którym mówi badany – wówczas należy uwzględnić sygnaturę *S* [2]. Postępowanie takie wydaje się jednak ryzykowne. Piotrowski skłania bowiem badającego, by kierował się własnym osądem, by stosował gestaltowską zasadę zamknięcia (*closure*), podczas gdy nie mamy pewności, czy do zasady tej zastosował się także autor wypowiedzi. Przed uwzględnianiem zasady zamknięcia w sygnowaniu, przestrzega z kolei Exner. Uważa on, że jeśli badany wykorzystuje białe tło jedynie jako element skalający, wyznaczając arbitralne linie określające interpretowany obszar, należy zrezygnować z sygnatury *S*. Autor ten jako przykład wypowiedzi, która „prawomocnie” uwzględnia białe tło cytuje wypowiedź podaną na tablicę X testu: *„It is the face of a clown, these are eyes and the nose and he has white paint on”* [1]. Gdyby badany nie interpretował białego tła jako farby, Exner nie zastosował by tu sygnatury *S*. Myślę, że w tym miejscu należy sobie uświadomić, że w przykładzie podanym przez Exnera mamy do czynienia z połączeniem dwóch względnie niezależnych od siebie aspektów wypowiedzi: obszaru i determinanty (biały kolor). Chcę też zauważyć, że inna determinanta wypowiedzi – kształt plamy – bywa również pomocna w rozstrzygnięciu, czy badany uwzględnia białe tło, czy też nie. Spotkałam się z wypowiedzią mówiącą o głowie baranka w środkowej części tablicy X (w odwróconej pozycji) z następującym

uzasadnieniem: „*żółte plamy to oczy, zielona górna część to rogi, a mała pomarańczowa plamka na dole tablicy to pyszczek, kształt białej plamy odpowiada kształtowi głowy zwierzęcia, a lekko poszarpany kontur może kojarzyć się z kędzierzawą powierzchnią ciała*”. W takim przypadku białe tło przestaje być pustką, a przeciwnie, nabiera pewnej „gęstości”, „materialności”. Osobiście stoję na stanowisku, że nawet wówczas, gdy trudno „wydobyć” od badanej osoby werbalne uzasadnienie dla białego tła, należy je uwzględnić zawsze, gdy badany uważa go za istotny element swego spostrzeżenia i wskazuje na nie spontanicznie i bez wahania.

Inną trudnością w stosowaniu sygnatury *S* jest zwracanie uwagi na treść wypowiedzi. Piotrowski pisze, że jeśli biały obszar interpretowany jest jako coś konkretnego, np. „oczy” (np. na tablicy I), czy „zatoka wodna”, to zasługuje on na kategorię *S*. Sygnatury tej jednak należy zaniechać, gdy biały obszar traktowany jest jako „dziura” (przepaść, nicność) [1]. Stanowiska takiego nie podziela Exner. W analizowanym przez niego przypadku [1] wypowiedź mówiąca o ciastku z dziurką (tablica VII), potraktowana jest jako wypowiedź uwzględniająca białe tło. Podobnie Bruce L. Smith [4], gdy rozpatruje wypowiedzi młodego mężczyzny odnoszące się do części ciała i widniejących w nich ubytków, opatruje je sygnaturą *S*. Myślę, że najistotniejsze w sygnowaniu wypowiedzi *S* pozostaje zaabsorbowanie osoby badanej białą przestrzenią i wskazanie na nią, choć oczywiście każda dodatkowa próba nadania jej znaczenia zawsze ułatwia decyzję.

Psychologiczne znaczenie wypowiedzi *S*

Drugi ważny problem (oprócz sygnowania) to interpretacja psychologiczna wypowiedzi *S*. Exner łączy *S* przede wszystkim z negatywizmem, agresją i wrogością. Jak już wspominałam, te stany emocjonalne mogą manifestować się jawnie, w zewnętrznym zachowaniu lub też mogą być tłumione i ograniczać się do wewnętrznych napięć. Badacz ten podkreśla, że w obu tych przypadkach łączy się to z trudnościami w utrzymaniu satysfakcjonujących relacji z innymi ludźmi i nieumiejętność radzenia sobie z bieżącymi problemami żywymi [1]. Inni badacze, jak np. Bruno Klopfer uważają, że *S* świadczy po prostu o potrzebie zaznaczenia własnej indywidualności, co może być formą konstruktywnej asertywności i siły ego. Jeszcze inni (np. Samuel Beck i David Rapaport) mówią o zwykłej chęci sprzeciwiania się [za 1]. Charles P. Fonda zauważa, że Rorschach nie mówił wprost o zamianie figury i tła, ale z jego pism wynika, że zdawał sobie sprawę z tego, że właśnie to zjawisko jest odpowiedzialne za pojawienie się wypowiedzi *S* i rozumiał je jako pewną formę opozycji czy buntu [5]. Poglądy te współbrzmiały ze współczesną

Rorschachowi myślą psychologiczną i psychiatryczną (psychologia *gestalt* zajmująca się między innymi właśnie percepcyjną zamianą figury i tła oraz prace Paula Eugena Bleulera, dotyczące schizofrenicznego negatywizmu). Piotrowski pisze, że autor testu dostrzegał twórczą moc zamiany figury i tła, wymaga ona bowiem energii umysłowej, niekonwencjonalności i nonkonformizmu, przyznawał też, że wypowiedzi *S* mogą być formą nawykowej tendencji do opozycyjności; mogą także być one odpowiedzią na poczucie własnej słabości i stanowić próbę przeciwstawienia się temu poczuciu; nierzadko łączą się z depresyjnymi nastrojami i neurotycznymi kompleksami [2]. Piotrowski zauważał, że osoby z dużą liczbą wypowiedzi *S* mogą kompensacyjnie dążyć do zachowania własnej autonomii za wszelką cenę, walka o tę autonomię może stać się podstawową potrzebą i niekiedy podejmowana jest nawet w sytuacjach, gdy nie ma żadnej presji ze strony otoczenia. Możemy więc mówić o pewnym rodzaju nieprzystosowaniu, a nawet o stanach umysłu pokrewnych urojeniom. „Osoba *S*” może mieć poczucie, że inni ludzie nie akceptują jej reakcji i postaw, a to oddziela ją od otoczenia i może stać się źródłem konfliktów, może też borykać się z problemami związanymi z obsesyjnością, mieć trudności w podejmowaniu decyzji lub też przeciwnie, bywa że osoba taka ma zaufanie do siebie, nie odracza decyzji, podejmuje je szybko i z poczuciem pewności, co nie przeszkadza jednak, by decyzje te nie były następnie zmieniane z „lekkim sercem” i z wiarą, że tym razem będą już ostateczne. Piotrowski zdaje się być tym badaczem, którego interpretacja wypowiedzi *S* należy do jednej z najwnikliwszych; jednocześnie jednak autor ten podkreśla niejednoznaczność ustaleń, co do psychologicznego znaczenia *S*. Piotrowski i Nina Rausch de Trautenberg (1970) wskazują na pozytywną naturę wypowiedzi *S*, uważając, że łączą się one z pragnieniem obrony siebie i afirmacji własnej osoby [za 6]. Interesujące jest pojęcie „dążenia do mistrzostwa” (*striving towards active mastery*) [5]. Autorem pojęcia „ogólny instynkt mistrzostwa” (*Bewältigungstrieb*) jest Zygmunta Freud. Pojęcie to dalej analizował Ives Hendrick, „zaliczając je do tzw. instynktów ego. Celem „instynktu mistrzostwa” jest kontrolowanie i zmienianie środowiska za pomocą percepcyjnych, intelektualnych i motorycznych technik. Impuls do osiągnięcia mistrzostwa integruje wykonawcze funkcje ego i jest warunkiem rozwoju dojrzałej i adaptacyjnej niezależności, a jednocześnie impuls ten jest źródłem przyjemności. Fonda cytuje innego badacza tej problematyki Andreea Angyala, który pisze, że dążenie do autonomii jest „the drive to act, to make things happen for the mere joy of action and for the sake of experiencing oneself as the cause of changes” [5]. Według Fondy dążenie do autonomii można łączyć z wypowiedziami *S*, bo bez dostatecznego stopnia niezależności nie byłaby

możliwa percepcyjna zmiana konfiguracji bodźca. Angyal i Otto Fenichel rozpatrują też możliwość występowania patologicznych form dążenia do niezależności [za 5]. Jak wspominałam, Rorschach, a za nim Piotrowski, również brali pod uwagę tego rodzaju przypadki.

Empiryczne badania nad znaczeniem wypowiedzi S

Dysponujemy dość znaczną liczbą badań empirycznych nad znaczeniem wypowiedzi S. Wyniki tych badań są jednak niejednoznaczne. Taką ocenę można spotkać w artykule Anny Marii Rosso, Carlo Chiorri i Simony Denevi [6]. Autorzy ci twierdzą, że wiele badań jest nieprzekonywujących a ich wyniki trudno ze sobą porównywać ze względu na stosowanie różnych metodologii (np. zmienne zależne takie jak agresywność i opozycyjność mierzy się za pomocą techniki samoopisu lub za pomocą oceny obserwatorów); często też nie definiuje się precyzyjnie znaczenia zmiennych, np. nie rozróżnia się negatywizmu i wrogości, negatywizmu i agresywności, opozycji i autonomii. Przegląd badań empirycznych można znaleźć u Fondy (analizuje on badania nad związkami wypowiedzi S z innymi zmiennymi psychologicznymi) oraz u Rosso i jej współpracowników [6]. Wszyscy ci badacze podkreślają niespójność wyników i problemy metodologiczne. Rosso i współpracownicy piszą, że podczas gdy dawniejsze prace potwierdzały związek S z postawami opozycji (Albert Bandura, 1954; M.L. Stein, 1973), metaanaliza zmiennych opisanych w systemie Exnera nie wskazała na związek opozycyjności i podwyższonej liczby S (Joni L. Mihura i współpracownicy, 2013 [6, 7]). Rosso i współpracownicy zauważają jednak, że słabością tej metaanalizy było to, że obejmowała ona badania dotyczące grup dobieranych według kryteriów zewnętrznych, a więc osobami badanymi były jednostki, które już wykazywały się agresywnym i opozycyjnym zachowaniem – nigdy natomiast nie ujmowano opozycyjności jako wewnętrznie doświadczanego stanu. Na trudności metodologiczne wskazywano już wcześniej. Zacytuję Uriela Lasta:

White space responses bear, from Rorschach's Psychodiagnostics up to Exner's Comprehensive System, the meanings of some sort of oppositional trend, negativistic tendencies, contrariness accentuating uniqueness, display and defence of autonomy and self - determination, striving for independence, self - assertiveness, and mastery (Exner, 1993; Weiner, 1998). Yet, attempts to relate white space responses empirically to pertinent non - Rorschach variables – in order to sustain and confirm the aforementioned interpretative meanings – yielded in the long run only equivocal results [8].

Alicja Czereddecka zauważa, że porównywanie wyników testu Rorschacha z wynikami innych testów, zwłaszcza kwestionariuszowych, ze względu na różnice

zakresu znaczeniowego oraz odwoływanie się do innych poziomów życia psychicznego badanej osoby jest nieuprawnione [9]. Najczęściej badano związek liczby S z odczuwaniem złości oraz z negatywizmem. Np. kwestionariusz do pomiaru agresywności wykorzystali John D. Martin, Nancy Kay Pfaadt i Judith G. Ma Kinster (1983). Uzyskali oni istotną, choć „słabą” korelację pomiędzy liczbą S a wrogością badaną za pomocą skali Yoela Elizura [6]. Roy W. Carlson i David F. Drehmer (1984) stwierdzili pozytywną, choć umiarkowaną korelację między liczbą wypowiedzi S a odczuwaną złością. Odczuwanie złości dotyczyło sytuacji stresowych a badano je na podstawie samooceny. Badanie objęło 173 studentów medycyny [10]. Osobiście za ciekawe uważam te prace, w których przeprowadzano badania eksperymentalne, np. wyróżniając grupy badanych według „odkrytej” przez Hermanna Witkina zmiennej, dotyczącej zależności i niezależności od pola. Interesujące też są badania Lasta. Analizował on związek między liczbą S, a niepoddawaniem się w sytuacji kolejnych niepowodzeń (badania eksperymentalne). Niepoddawanie się to Last traktował jako specyficzny rodzaj szerszej dyspozycji, jaką jest tendencja do przyjmowania postawy opozycji. Autor ten stwierdził istotny, pozytywny związek między tymi dwoma zmiennymi (liczbą S i niepoddawaniem się). Co ciekawe, związek ten był jednak istotny jedynie w odniesieniu do tych osób, które uzyskiwały wysoki wynik w skali introwersji, badanej kwestionariuszem Hansa Jurgena Eysencka. Podobna sytuacja zaistniała, gdy pod uwagę wzięto wyniki skali D. Byrna, badającej wymiar osobowości określony przez dwa bieguny: „wrażliwość” (sensitization) i „niewrażliwość” (repression). Osoby niepoddające się w obliczu ustawicznych niepowodzeń uzyskiwały wyniki bliższe biegunowi „wrażliwości” i jednocześnie były to te osoby, które w teście Rorschacha dawały wyższą liczbę S. Last zwraca uwagę na to, że „wrażliwość”, tak jak jest ujęta w skali Byrna, łączy się z wewnętrzną lokalizacją ośrodka kontroli, a w sytuacjach lękotwórczych ze stosowaniem takich mechanizmów obronnych jak intelektualizacja, zachowania obsesyjne oraz skłonność do nadmiernego rozmyślenia („przeżuwanie”) (rumination). Osoby sytuujące się bliżej bieguna „niewrażliwość” charakteryzowały się zewnętrzną lokalizacją ośrodka kontroli a w sytuacjach lękotwórczych stosowały takie mechanizmy obronne jak unikanie i zaprzeczanie. Prawidłowości stwierdzone przez Lasta odnosiły się tylko do „wrażliwych” introwertyków, dlatego autor ten postuluje konieczność uwzględniania typologii psychologicznych przy badaniu zależności między zmiennymi wyróżnionymi według innych kryteriów. Introwersję autor ten definiuje jako poleganie raczej na własnych zasobach psychicznych, podczas gdy ekstrawersja sprzyja szukaniu wsparcia w

środowisku zewnętrznym. Myślę, że niepoddawanie się w obliczu niepowodzeń może być bardzo złożoną zmienną, była ona jednak ściśle zoperacjonalizowana a samo zwrócenie uwagi na wielowymiarowe zależności jest niezwykle ciekawe i obiecujące.

Różne typy wypowiedzi S

Trzeba zauważyć, że w cytowanych wyżej badaniach jako S traktowano raczej tylko te reakcje, w których rzeczywiście zachodziła zamiana figury i tła. Reakcje takie nazywa się właściwymi, *pierwotnymi wypowiedziami S* (*primary S*). Najczęściej są to wypowiedzi uwzględniające samo białe tło. Gdy brano pod uwagę tylko *primary S* częściej uzyskiwano wyniki zgodne ze stawianymi hipotezami. Te wypowiedzi S, w których badani biorą pod uwagę białe tło w połączeniu z całą plamą lub z jej częścią, nazywa się *wtórnymi S* (*secondary S*). Większość autorów uważa, że *primary S* i *secondary S* należy badać osobno, u ich podstaw leżą bowiem inne procesy psychiczne i łączą się one z innymi korelatami behawioralnymi. Niektórzy badacze jednak widzą pewne korzyści w sumowaniu wszystkich wypowiedzi S (istnieją jeszcze bardziej szczegółowe klasyfikacje wypowiedzi S, o których będzie mowa dalej) – unika się bowiem wówczas błędów w klasyfikacji różnych typów S i uzyskuje większe grupy badanych osób [1,5,6].

Rosso i współpracownicy piszą, że Ewald Bohm w 1967 roku analizował wypowiedzi S, które można nazwać fuzją figury i tła (*figure-ground fusion responses*, czyli S – Fus). Autor ten zauważył, że elementy należące do figury i elementy należące do tła mogą być spostrzegane jako należące do tego samego poziomu i w ten sposób powstaje nowa figura, która pokrywa jednorodną, płaską powierzchnię. Rosso i współpracownicy uwzględniają w swoich badaniach S- Fus, ale także typowe wypowiedzi S, czyli te które odwracają figurę i tło (S- rev) oraz wypowiedzi, w których następuje integracja białych części z innymi partiami plamy ale nie na zasadzie fuzji lecz na zasadzie odrębnych, choć pozostających ze sobą w pewnej relacji obiektów. Te ostatnie reakcje nazwane są wypowiedziami integrującymi figurę i tło (S- int). Omawiane tu badania sugerują, że poszczególne typy S związane są z innymi korelatami psychologicznymi [6].

Rosso i współpracownicy (2015) analizowali związek ogólnej liczby wypowiedzi S, oraz trzech podtypów tych wypowiedzi (S- rev, S- int, S- fus) wziętych osobno, z wynikami kwestionariuszy ujmujących różne rodzaje agresywności. Zastosowali State-Trait Anger Expression Inventory- 2 (STAXI-2) oraz Aggression Questionnaire (AQ). Jak się okazało, ogólna liczba S nie korelowała istotnie z pomiarami agresywności. Co więcej, podtyp S- int był istotnie, lecz negatywnie skorelowany z dwoma podskalami STAXI-2. Podskale te mierzą odczucie

chęci, by zareagować agresywnie w sposób werbalny lub fizyczny (*feel like expressing anger verbally/physically*). Ważnym wynikiem okazała się pozytywna korelacja S- fus (jedyna istotna i pozytywna, jaką stwierdzono) z punktami uzyskanymi w podskali STAXI-2, badającej „stan agresywności” (odróżnieniu od agresywności jako cechy). Wynik ten wyróżnia S- fus ze wszystkich trzech podtypów S i jest oryginalnym wkładem autorów do literatury przedmiotu. Potwierdza on, jak piszą ci autorzy, hipotezę Bohm’a, że S- fus jest „szczególnym zjawiskiem psychologicznym”, wymagającym dalszych badań. Do tej pory nie było żadnych doniesień empirycznych dotyczących S- fus, mimo że ten podtyp *reakcji S* Bohm opisał blisko pół wieku temu. Nie proponowano jak dotąd, żadnej hipotezy dotyczącej znaczeń psychologicznych tego rodzaju S. Negatywna korelacja S- int ze skalami badającymi gotowość do aktów agresywnych natomiast, może być wskaźnikiem zdolności do kontrolowania impulsów agresywnych. Niech mi wolno będzie zauważyć, że S- int są w systemie interpretacyjnym Exnera wysoko punktowane, jeśli chodzi o ocenę poziomu organizacji pola bodźcowego, co dodatkowo, choć pośrednio, potwierdza taką interpretację. Co więcej, zgodna z takim rozumowaniem jest pozytywna, choć nie osiągająca poziomu istotności korelacja S- int z podskala kwestionariusza STAXI-2, badającą umiejętność wewnętrznej kontroli złości [6]. Gregory J. Meyer i współpracownicy (2010) uważają, że wypowiedzi S, będące wynikiem percepcyjnej integracji figury i tła (S- int) są wskaźnikiem zdolności do wysiłku, dobrej motywacji, złożonego myślenia i możliwości twórczych. Wypowiedzi S, będące wynikiem odwrócenia figury i tła (S- rev) autorzy ci łączą ze zdolnością do dokonywania syntezy myślowej [6].

Nie tak rzadko analizowano liczbę wypowiedzi S z innymi cechami wypowiedzi uzyskanymi w badaniu testem Rorschacha. W omawianej już przeze mnie pracy Rosso i współpracowników wzięto pod uwagę wypowiedzi mówiące o obiektach będących w ruchu a jednocześnie zabarwionych emocjonalnie agresją (AG). Grupa badanych (24 osoby) o wysokiej liczbie S ($S \geq 4$) różniła się od grupy badanych (26 osób) o niskiej liczbie S ($S \leq 3$) jedynie w jednym z trzech podtypów AG. Do podtypu tego należały wypowiedzi mówiące o aktach agresywnych, które mają się dopiero wydarzyć, a więc o agresji wyobrazeniowej, potencjalnej (AgPot). J. Reid Meloy i Carl B. Sacono (1992) oraz Carl B. Sacono i J. Reid Meloy (1994) stwierdzili związek AgPot z cechami sadystycznymi i psychopatią; z drugiej strony Joni L. Mihura i współpracownicy nie znaleźli żadnych powiązań między AgPot, a pomiarami agresywności opartymi na samoocenie [za 6]. Wyniki badań i tutaj więc nie są zgodne, ale co wydaje się ważniejsze, należy zastanowić się, co tak

naprawdę mierzy liczba wypowiedzi AgPot, czy też jakie znaczenie należy nadać tym wypowiedziom; czym innym jest bowiem wypowiedzenie jakiś treści, a czymś innym zachowanie, a nawet dyspozycja psychiczna. Wypowiedzi AG, a zwłaszcza AgPot mogą także wynikać z lęku. Ciekawy sąd na temat wypowiedzi AG prezentują Meyer i współpracownicy. „Since AG is a movement response, it has been hypothesized that implies the ability to mentalize aggressive urges and the subsequent capability for deferral in acting on them” [6]. Ze swej strony zauważę jeszcze, że wypowiedzi AG nie są jednoznacznie interpretowane w systemie Exnera, ich występowanie w odpowiedniej liczbie jest nawet pożądane np. w ocenie dobrego przystosowania i zdolności do utrzymywania satysfakcjonujących relacji interpersonalnych. Piotrowski zwracał uwagę na związek interpretowania białego tła z depresyjnością. Należałoby więc skorygować jego poglądy co do sygnowania S i przyjąć, że być może widzenie pustki, braku czy nicości w białych częściach plamy to też reagowanie typu S, które symbolicznie odzwierciedla wewnętrzne stany emocjonalne.

Znaczenie wypowiedzi S: hermeneutyka i semioza

Ponieważ interpretowanie wypowiedzi S wynikające z badań empirycznych są niespójne, możemy z pewną ulgą zwrócić się ku analizom hermeneutycznym i korzystać z dorobku nauk humanistycznych.

Trzeba uświadomić sobie, że biel nie jest kolorem neutralnym i może oddziaływać na osobę badaną nawet wówczas, gdy wpływ ten nie zostanie przez nią wyartykułowany. K. Warner Schaie i Robert Heiss zaliczają biel do tego bieguna w uszeregowaniu barw, który łączy się z niezwykle silnym pobudzeniem i wyzwoleniem impulsów, podczas gdy czerń plasuje się na przeciwstawnym biegunie i łączy z represyjną kontrolą emocji. Biel to „lightness, release, unboundedness, but also emptiness and lack of identification” [11]. Hermann Melville, autor „*Moby Dick*”, kojarzy ją z nicością lub śmiercią [5]. Znaczenia bieli w poezji analizowała Teresa Dobrzyńska [12]. Różnorodność tych znaczeń skłania do podjęcia hermeneutycznej analizy wypowiedzi S w kontekście wszystkich wypowiedzi podanych przez daną osobę w badaniu testem.

Biała przestrzeń widniejąca na tablicach nierzadko interpretowana jest jako woda lub powietrze. Zdenka Kalnická pisząc o estetyce związanej z jednym z czterech żywiołów a mianowicie właśnie z wodą, odwołuje się do odczucia nieokreśloności i pustki [13]. Inny z żywiołów – „powietrze” – można ująć podobnie, choć Monika Bakke [14] zauważa, że powietrze (białe tło) można traktować nie tylko jako pustkę, lecz także jako substancję i to ostatnie rozumienie ma związek ze zmianami kulturowymi. Wzrokocentryczna kultura

Zachodu długo nie interesowała się powietrzem, było ono dla niej niebytem, wzrok bowiem koncentruje się na bytach, na rzeczach. Zmiany cywilizacyjne przyczyniły się do tego, że powietrze zaczęto poddawać coraz większej kontroli i komercjalizacji; przestaje ono oznaczać pustkę: człowiek spostrzega powietrze jako wypełnione głosami, zapachami, siłami grawitacyjnymi, dzwonekami telefonów, falami radiowymi. Ponadto powietrze staje się w jakiś sposób „pokawałkowane”, mamy przestrzeń klimatyzowaną i nieklimatyzowaną, mikroklimaty, strefy państwowe. Jednym słowem, powietrze z niebytu, z czegoś, co pozornie nie istnieje – dla współczesnego człowieka staje się substancją. Jak wspominałam już, podobne ujęcia białego tła daje się zauważyć u osób badanych testem Rorschacha – interpretują je jako pustkę lub jako substancję. Aby pełniej zrozumieć wypowiedzi S, należałoby więc ująć je w szerszym kontekście kulturowym. Pomocna tutaj może być hermeneutyka, pojęta jako działanie ułatwiające otwarcie się na drugą osobę (tutaj: osobę badaną) i współuczestniczenie w nowym dla niej doświadczeniu (tutaj: wykonywaniu zadania testowego) [15].

W końcu, koncentrację na białej przestrzeni w opozycji do kolorowych plam możemy próbować zobaczyć w świetle koncepcji semiotycznych (semiotyka to nauka o znakach) i procesie semiozy, rozumianym jako ogół aktów znakowych. Proponuję, by uświadomić sobie, że stosowanie testu Rorschacha to nic innego, jak prezentowanie osobom badanym znaków o niekonwencjonalnym a nawet nieokreślonym znaczeniu a zadaniem badanych jest odkrycie tego znaczenia. Posłużę się tu Jurija Łotmana pojęciem semiosfery. Semiosfera to dynamiczny system znaków, przyjmujący elementy niesystemowe w orbitę tego, co systemowe i jednocześnie wypierający to, co systemowe do sfery niesystemowości. To co systemowe jest z reguły wyżej zorganizowane niż to, co pozasystemowe lub to co znajduje się na obrzeżach systemu. Elementy pozasystemowe mogą pochodzić z innego systemu kulturowego lub z innego języka. Dynamizm przestrzeni semiotycznej zagwarantowany jest wewnętrznymi antynomiami, które należą do jej natury. Jedną z takich antynomii jest „opisane” i „nieopisane”. Opis podwyższa stopień zorganizowania systemu i obniża jego dynamikę – konieczny jest więc ruch wahadłowy, by zabezpieczyć zarówno odpowiedni poziom zorganizowania jak i plastyczność systemu [16]. Myślę, że można przyjąć, że plamy na tablicach testu, choć niezbyt wysoko zorganizowane, istotnie różnią się pod tym względem od białego tła, które jest szczególnie amorficzne. Plamy możemy więc traktować jako należące do systemu, do pewnej przestrzeni semiotycznej, a biel jako element pozasystemowy lub ewentualnie jako element pozostający na peryferiach

systemu. Interpretując plamy, osoby badane opisują elementy systemu, wzmacniając go w jego granicach i obniżają w ten sposób dynamikę systemu. Włączając do interpretacji białe tło zwiększają dynamikę systemu aby następnie, wraz z nowym, adekwatnym opisem białego obszaru, dynamikę tę obniżyć. W ostatecznym rachunku jednak „osoby *S*” przyczyniają się do rozwoju systemu, do powiększenia jego granic i stopnia zorganizowania. Jeśli w ten sposób popatrzymy na wypowiedzi *S*, uwydatni się twórczy charakter tego typu zachowania. Można by więc uznać, że wypowiedzi *S* są wyrazem twórczego potencjału badanej osoby raczej niż agresywności i buntu. Aby lepiej zrozumieć to, co dzieje się podczas badania testem plam można odwołać się do Peirce’ a teorii znaku [17,18,19], próbę takiego odwołania podjęłam w poprzednich pracach [20,21].

Materiał i metoda

W niniejszym opracowaniu opieram się na systemie sygnowania i interpretowania danych opracowanym przez Exnera (The Comprehensive System), ponieważ system ten bardzo szczegółowo opisuje wypowiedzi uzyskiwane podczas badania a jednocześnie umożliwia w znacznym stopniu ich zobiektywizowanie i zmierzenie (indeksy i wskaźniki liczbowe). Będę porównywała osoby o wysokiej i o niskiej liczbie wypowiedzi *S* pod względem innych zmiennych, dających się określić na podstawie wypowiedzi uzyskanych w teście Rorschacha. Uwzględnię te zmienne, które są w pewien sposób pokrewne tym znaczeniem psychologicznym, które przypisywane są wypowiedziom *S*; celem takiego postępowania jest określenie, jak należy rozumieć interpretowanie białego tła. Ograniczenie się do danych uzyskanych w teście Rorschacha ma swoje zalety i wady. Można uczynić tu zarzut, że zmienne takie nie są w pełni obiektywne a ich znaczenie psychologiczne nie zawsze jest precyzyjne. Co więcej, zmienne te nabierają niekiedy nieco innych znaczeń w zależności od tego, w jakie relacje wchodzi z innymi zmiennymi. Zaletą takiego podejścia jest to, że pozostajemy w jednym paradygmacie metodologicznym (jeden test projekcyjny i jeden system opracowywania wyników).

W prezentowanym tu badaniu wybrałam 29 zmiennych, a mianowicie: liczbę wypowiedzi podanych w całym badaniu (*R*), cztery zmienne związane z uwzględnianiem struktury plamy (*DQ+*, *DQv+*, *DQo*, *DQv*), trzy zmienne mówiące o organizacji pola bodźcowego (*Zf*, ΣZ , *Zd*), dwie zmienne ujmujące zakres, w jakim wykorzystywane są cechy plamy dla jej interpretacji: jedna z nich to kierowanie się jedynie kształtem plamy, czyli *Lambda* (*L*), druga to uwzględnianie większej liczby determinant, czyli więcej niż jednej cechy plamy (tzw. *Blends*) oraz jedenaście

zmiennych łączących się z nadawaniem znaczenia plamom, zarówno w sensie treści jak i w sensie zabarwienia emocjonalnego: spostrzeganie ruchu ludzkiego (*M*), spostrzeganie ruchu ludzkiego w pozytywnym kontekście emocjonalnym (*GHR*) i w negatywnym kontekście emocjonalnym (*PHR*), spostrzeganie dynamicznych obiektów zabarwionych emocjonalnie agresją (*AG*), spostrzeganie dwóch obiektów w pozytywnym kontekście emocjonalnym i współpracujących ze sobą (*COP*), spostrzeganie perspektywy geometrycznej (*FD*) oraz perspektywy modelowanej przez światłocien (*V*), mówienie o przedmiotach podwójnych (*F(2)*), o odbiciach (*Fr*), o sztuce (*Art*), o przedmiotach i zjawiskach antropologicznych (*Ay*) oraz wypowiedzi odnoszące się do treści abstrakcyjnych; pozostałe dziesięć zmiennych to indeksy i wskaźniki mówiące o zasobach psychicznych (*EA*), doznawanym stresie (*es*) i tolerancji tego stresu (*AdjD*), samoocenie (*IEgo*), mechanizmie obronnym intelektualizacji (*IIntel*), reaktywności emocjonalnej (*Afr*), poczuciu izolacji i wyobcowania (*II*), przystosowaniu społecznemu (*COP*) i poczuciu dyskomfortu, który Exner łączył z obniżeniem nastroju (*DEPI*).

Z tego względu, że dokładny opis wszystkich wymienionych wyżej zmiennych łączyłby się z bardzo znacznym rozszerzeniem treści niniejszego artykułu, ograniczę się do bardzo ogólnej ich charakterystyki. Zaznaczę, że zmienne *F(2)*, *Fr*, *Art*, *AB* i *Ay* uwzględniłam dlatego, że wchodzi one w zakres indeksów *IEgo* i *IIntel*, a jednocześnie, w wypadku gdyby indeksy te okazały się znaczące, mogą być same w sobie interesujące. Szczegółowy opis zmiennych podam tylko w przypadku uzyskania istotnych różnic między poszczególnymi grupami.

Jako wypowiedzi *S* traktowałam każdą wypowiedź uwzględniającą białe tło. Rosso i współpracownicy wskazali, że za poszczególnymi podtypami wypowiedzi *S* stoją odmienne procesy psychologiczne, ze względów praktycznych jednak postanowiłam operować globalną liczbą *S*. Zaklasyfikowanie *S* do odpowiedniego podtypu nie jest proste, ponadto, o czym dalej, w analizowanej przeze mnie grupie przyczyniłoby się to do nadmiernego zmniejszenia liczebności grup. Ci sami autorzy podążając za Exnerem i Philipem Erdbergiem (2005) wykluczają niektóre wypowiedzi *S* ze względu na ich popularność. Osobiście rezygnuję z takiego podejścia, ponieważ normy popularności mogą być nieco odmienne dla różnych środowisk [22], nie musi być też tak, że popularność reakcji jest istotna dla osoby badanej, która styka się z tablicami testu najczęściej pierwszy raz w życiu. Exner za wysoką liczbę wypowiedzi *S* dla jednego badanego przyjmuje trzy [1]. Rosso i jej współpracownicy za graniczną wartość uznali 4 *S*. Na 50 badanych przez nich studentów, aż 24 osoby dały cztery lub więcej

wypowiedzi S. W grupie, którą będę analizowała, na 158 osób tylko 36 badanych wykazało się wypowiedziami S w liczbie równej lub większej niż 3, a jedynie 20 osób dało 4 lub więcej wypowiedzi S. Aż 53 osoby ani razu nie zareagowały wypowiedzią S a w podgrupie 69 badanych S pojawiło się jedynie raz lub dwa razy. Niełatwo jest podać powody tak dużych różnic w sposobie reagowania w obu tych próbkach; prawdopodobnie pewne znaczenie miał wiek i wykształcenie badanych (grupa Rosso była pod tymi względami jednorodna), ponadto swoją grupę kompletowałam prawdopodobnie mniej więcej dekadę wcześniej, od pierwszych lat dwudziestego pierwszego wieku, a więc zmiany kulturowe, o których już wspominałam mogły nie być jeszcze tak bardzo nasilone. Ponadto niektóre osoby z mojej grupy pochodziły z małych miasteczek lub wsi (około 20 %). Badanie testem Rorschacha wykonywałam osobiście, zwracając się z prośbą o pomoc w utworzeniu grupy kontrolnej do badań klinicznych.

W rezultacie dysponowałam wynikami badania testem 158 osób (81 kobiet i 77 mężczyzn), które podzieliłam na trzy grupy: grupa I (53 osoby), w której nie pojawiła się żadna wypowiedź S; grupa II (69 osób), w której S pojawiało się raz lub dwa razy; oraz grupa III (36 osób), w której S pojawiało się trzy lub więcej razy. Dodatkowo z tej trzeciej grupy wydzieliłam V podgrupę 20 osób, które dawały cztery lub więcej wypowiedzi S; tę ostatnią podgrupę porównywałam ze wszystkimi pozostałymi badanymi, którzy utworzyli grupę IV.

Wiek badanych wahał się od 18 do 60 lat ze średnią 39. Większość badanych miało wyższe wykształcenie (54%), 28% miało wykształcenie średnie, a wykształcenie zawodowe występowało u 18 % badanych.

Analiza statystyczna

Obliczenia statystyczne zostały wykonane w programie IBM SPSS Statistics. W celu oceny normalności rozkładów poszczególnych zmiennych zastosowano test Kołmogorowa-Smirnowa. Wyniki tego testu okazały się istotne dla niemal wszystkich zmiennych, co świadczy o braku rozkładów normalnych testowanych zmiennych. Wobec powyższego zastosowano dwa testy nieparametryczne: test H Kruskala-Wallisa oraz test U Manna-Whitneya, weryfikujące różnice istotne statystycznie między badanymi grupami.

Za pomocą testu H Kruskala-Wallisa porównano grupy I, II i III. Jak już było powiedziane, grupa I obejmowała 53 badanych, którzy nie podali ani jednej wypowiedzi S; grupa II to 69 osób, które interpretowały białą przestrzeń raz lub dwa razy; grupę III stanowiło 36 badanych, którzy podali trzy lub więcej wypowiedzi S. Z tego względu, że test H Kruskala-Wallisa mówi jedynie o tym, że występują lub nie występują różnice istotne

statystycznie między trzema grupami, zastosowano test post hoc aby sprawdzić szczegółowo, która konkretnie z trzech grup różni się z którą (zastosowano skorygowaną metodę Bonferroni). Grupy, które różniły się istotnie statystycznie między sobą są wyszczególnione w ostatniej kolumnie Tabeli 1.

Dla porównania grupy V, która obejmowała 20 osób dających cztery lub więcej wypowiedzi S z grupą IV, którą tworzyli wszyscy pozostali badani, wykonano test U Manna-Whitneya.

Wyniki

Ze względu na przejrzystość tekstu, w tabelach przedstawię tylko te wyniki, które mówią o istotnych lub zbliżających się do istotności różnicach między badanymi grupami.

W Tabeli 1. zawarte są dane dotyczące porównywania trzech grup: bez żadnej wypowiedzi S (I), z jedną lub dwoma wypowiedziami S (II) oraz z liczbą wypowiedzi S od trzech wzwyż (III).

Jak widzimy z danych zawartych w Tabeli 1., jedynie 9 z 29 zmiennych różnicowało wszystkie trzy grupy, z tym, że nie zaznaczyły się różnice pomiędzy I a II grupą z wyjątkiem zmiennej Zd (można z tego wnosić, że pojawienie się jednej lub dwóch wypowiedzi S nie ma jeszcze dużego znaczenia dla charakterystyki badanych osób). Różnice w czterech zmiennych zbliżały się jedynie do istotności. Przede wszystkim należy podkreślić istotnie różną liczbę wszystkich wypowiedzi podanych w całym badaniu (R), liczba ta rosła konsekwentnie wraz z liczbą wypowiedzi S. Trzy zmienne dotyczyły organizacji pola bodźcowego, a kolejne dwie łączyły się z uwzględnianiem struktury plamy w formowaniu wypowiedzi. Pięć tych ostatnich zmiennych omówię teraz, ponieważ łączą się one z poznawczym funkcjonowaniem badanych, podczas gdy następne dotyczą emocjonalności i cech osobowości.

Zmienna Zf to liczba wypowiedzi, którym przysługiwało nadanie wartości Z, czyli punktów za stopień, w jakim uwzględniana jest złożoność pola bodźcowego. Wartość Z można nadać tylko tym wypowiedziom, które uwzględniają kształt plamy. Premiuje się te wypowiedzi, które dotyczą całej plamy, te które interpretują jako pozostające w jakiejś sensownej relacji dwa obszary plamy graniczące ze sobą, te które w ten sposób interpretują dwa niegraniczące ze sobą obszary plamy oraz wypowiedzi integrujące białe tło z całą plamą lub jakąś jej częścią. Zmienna $\sum Z$ to suma wszystkich punktów Z; im ona wyższa tym osoba badana organizuje pole bodźcowe w bardziej złożony sposób. Z danych zawartych w Tabeli 1. widzimy, że istnieje zależność między liczbą S a poznawczą organizacją prezentowanych bodźców: im więcej wypowiedzi S, tym bardziej złożona poznawcza organizacja pola bodźcowego. Zmienna Zd

Tabela 1. Porównanie trzech grup badanych pod względem wyróżnionych zmiennych.

Zmienna	Grupa I N= 53		Grupa II N= 69		Grupa III N= 36		Test H Kruskala- Wallisa	Istotność	Test post hoc
	M	SD	M	SD	M	SD			
Zf	8.00	3.780	9.08	3.658	11.14	4.320	14.362	0.001**	I-III II-III
ΣZ	18.38	10.473	54.88	25.974	33.97	15.404	26.791	0.000***	I-III II-III
Zd	-10.33	7.419	-14.09	7.463	-22.00	11.500	27.414	0.000***	I-II I-III II-III
DQ+	2.54	2.409	3.55	3.331	4.03	2.633	7.701	0.021*	I-III
DQ°	19.54	7.118	20.77	13.453	26.28	13.756	5.679	0.058	
II	0.1662	0.17258	0.1763	0.14515	0.2494	0.14542	8.622	0.013*	I-III
es	9.82	5.279	11.54	8.086	13.72	5.275	7.686	0.021*	I-III
EA	6.85	4.538	7.98	5.064	9.16	3.771	8.970	0.011*	I-III
DEPI	3.64	1.453	3.71	1.284	4.94	1.105	21.548	0.000***	I-III II-III
EGOI	0.2216	0.21786	0.1560	0.14308	0.133	0.14812	5.476	0.065	
IIIntel	2.40	3.128	2.39	3.754	3.57	4.686	5.623	0.060	
Ay	1.04	1.255	0.93	1.565	1.46	1.400	5.891	0.053	
R	24.28	7.048	26.66	12.638	34.31	14.322	10.050	0.007**	I-III II-III

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$

to różnica między ΣZ a estymowanymi wartościami Z, ocenianymi na podstawie częstości tych wypowiedzi. Jak mówią dane widoczne w Tabeli 1., wszystkie grupy badanych uzyskiwały mniej punktów niż „powinny”, czyli nie wykorzystywały efektywnie tych możliwości, które same dostrzegały.

Zmienne DQ+ i DQo związane są z uwzględnianiem struktury plamy w formowaniu wypowiedzi. Zmienne te należą do tzw. „jakości rozwojowej” (Development Quality), im dojrzałszy człowiek tym jakość ta jest wyższa. Obie wymienione zmienne należą do tych związanych z lepszym wykorzystaniem struktury plamy, choć DQo to zachowanie dość proste i ekonomiczne, polegające na wyodrębnieniu w plamie jednego obiektu, mającego swój określony kształt, podczas gdy sygnatura DQ+ przyznawana jest tym wypowiedziom, które wydzielają w plamie odrębne obszary i interpretują je we wzajemnej relacji. Ta ostatnia zmienna jest szczególnie pożądana. Widzimy, że różnice między grupami w zmiennej DQo pozostawały na poziomie tendencji i nie osiągnęły poziomu istotności, natomiast istotne różnice zaznaczyły się w zmiennej DQ+ i polegały na tym, że grupa III istotnie lepiej wykorzystywała strukturę plamy w ten sposób niż grupa I.

Pozostałe zmienne, jak już wspominałam, dotyczyły emocjonalnych i osobowościowych cech badanych osób.

Zmienna es jest wskaźnikiem odczuwanej presji ze strony środowiska zewnętrznego i nadmiernych wymagań z jego strony, zmienna ta odzwierciedla więc nasilenie stresu. Z danych zawartych w Tabeli 1. widać, że badani z III grupy silniej odczuwali stres związany z wyzwaniami płynącymi z otoczenia zewnętrznego. Bardzo istotnie wszystkie grupy różniły się między sobą w doznawaniu dyskomfortu emocjonalnego, chodzi mi tu o zmienną DEPI. Exner zmienną tą uważał za wskaźnik depresyjnego nastroju, choć jak wykazano później, nie łączy się ona z depresją jako jednostką kliniczną [23]. Możemy jednak przyjąć, że osoby z liczejszymi S silniej doświadczają dyskomfortu emocjonalnego i są, być może, skłonne do reagowania obniżonym nastrojem. Jak się okazuje, „osoby S” dysponują większymi zasobami psychicznymi, tak jak mierzy to zmienna EA. EA to suma reakcji uwzględniających kolor plam i wypowiedzi mówiących o ruchu ludzkim. Osoby z grupy III istotnie różniły się tu od osób z grupy I. Następną istotną różnicą dotyczy grupy I i grupy III w indeksie izolacji (II). Osoby S wykazywały silniejsze poczucie izolacji niż osoby w ogóle nie reagujące na białe tło. Indeks izolacji oparty jest na zliczaniu wypowiedzi o treści związanych z naturą, krajobrazem, chmurami, geografią i florą. Na poziomie tendencji ukazały się różnice w indeksie egocentryzmu (IEgo). Osoby częściej reagujące na białe tło były nieco mniej skoncentrowane

Tabela 2. Porównanie dwóch grup badanych (V i IV) pod względem wyróżnionych zmiennych.

Zmienna	Średnia ranga		U Manna-Whitneya	Z	Istotność
	Group IV, N = 138	Group V, N = 20			
Zf	74.41	112.34	677.500	-3.422	0.001*
ΣZ	72.86	123.61	463.500	-4.562	0.000***
Zd	83.96	35.34	481.500	-4.424	0.000***
DQ+	75.29	105.95	799.000	-2.784	0.005**
DQo	75.23	106.37	791.000	-2.801	0.005**
Blends	75.26	97.63	919.000	-2.057	0.040*
FD	76.42	97.71	955.500	-2.442	0.015*
II	75.99	100.84	896.000	-2.236	0.025*
es	75.22	106.47	789.000	-2.815	0.005**
EA	75.41	105.05	816.000	-2.667	0.008**
DEPI	73.48	119.11	549.000	-4.197	0.000***
AG	76.12	99.92	913.500	-2.515	0.012*
IIntel	76.15	99.71	917.500	-2.158	0.031*
AY	76.25	98.97	931.500	-2.163	0.031*
R	74.08	114.76	631.500	-3.660	0.000***

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$

na sobie, co w teście Rorschacha i we wskaźniku IEgo rozumiane jest jako świadczące o gorszej samoocenie. We wskaźniku IEgo bierze się pod uwagę wypowiedzi mówiące o odbiciach (Fr) oraz o obiektach występujących w parach, czyli o obiektach podwójnych (F(2)). W końcu wystąpiła tendencja u „osób S” do częstszego mówienia o przedmiotach i zjawiskach antropologicznych, co wchodzi w zakres indeksu intelektualizacji (IIntel) rozumianego jako mechanizm obronny; „osoby S” częściej reagowały w ten właśnie sposób (na poziomie tendencji).

Następnie porównałam podgrupę 20 osób podających przynajmniej 4 wypowiedzi S (V) z pozostałymi badanymi. Odpowiednie dane zawarte są w Tabeli 2.

Jak możemy wnosić z danych zawartych w Tabeli 2., podgrupa V (o najwyższej liczbie wypowiedzi S) różniła się istotnie od wszystkich pozostałych badanych (IV) w piętnastu zmiennych. Uzyskałam więc w tym porównaniu dodatkowe trzy zmienne istotnie różniące badane grupy. Cztery zmienne, które istotnie różnicowały uprzednio analizowane trzy grupy okazały się teraz jeszcze bardziej istotne (DQ+, es, EA, R). Co więcej, trzy z czterech zmiennych, w których różnice zbliżały się do istotności w porównaniu trzech grup (DQo, IIntel, Ay), teraz osiągnęły poziom istotności. Pojawiły się także trzy nowe zmienne, które różnicowały istotnie grupy V i IV; były to zmienne: Blends, FD oraz AG. Osoby o wysokiej liczbie

S dawały więcej wypowiedzi dobrze wykorzystujących strukturę plamy (DQo) i częściej kierowały się kilkoma cechami plamy równocześnie (zmienna Blends), jedna wypowiedź była stymulowana więcej niż jedną determinantą, a więc „osoby S” w większym stopniu brały pod uwagę złożoność prezentowanych im bodźców. „Osoby S”, należące do V podgrupy częściej uwzględniały też perspektywę geometryczną (FD). Mimo że FD to determinanta wypowiedzi, wykorzystująca np. takie cechy plamy jak wielkość plam i ich położenie przestrzenne na tablicy aby uzyskać wrażenie głębi, może łączyć się także ze strukturyzowaniem pola bodźcowego. Nierzadko występuje tu np. zjawisko, które nazywam warstwowym ujęciem plamy. Mamy z nim do czynienia wówczas, gdy badany mówi o jakimś obiekcie znajdującym się jakby pod określonym obszarem plamy i tylko część tego obiektu jest widoczna; należą tu między innymi wypowiedzi mówiące o zasłonach, kotarach czy murach. Badani z V podgrupy częściej nadawali swoim wypowiedziom agresywne zabarwienie emocjonalne. Indeks egocentryczności nie różnicował podgrupy V i grupy IV.

Wróć do zmiennej Zd. Podobnie jak w poprzednim porównaniu trzech grup, osoby o najwyższych liczbach S uzyskiwały istotnie mniej punktów za wypowiedzi Z niż jest to przewidziane ze względu na częstość występowania tych wypowiedzi. Wszystkie osoby z grupy

III i V wykazały pod tym względem niedobory i niedobory te były szczególnie duże u osób o największej liczbie S .

Dyskusja

Wydaje się czymś oczywistym, że większa liczba wypowiedzi (R) może sprzyjać większej liczbie S , ponieważ prawdopodobieństwo, że badany dostrzeże w końcu możliwość interpretowania nie tylko plam, ale i białego tła, zwiększa się. Fonda zauważa, że zwykle liczba S i liczba R idą ze sobą w parze, a S występujące w protokołach o małej liczbie wypowiedzi pozwala wnioskować, że to właśnie negatywizm badanej osoby mógł wpłynąć na zmniejszenie liczby R [5]. Myślę, że możemy powiedzieć, że im mniejsza liczba R , tym pojawiające się wypowiedzi S mają wyższą moc informacyjną. Wydaje się też, że współwystępowanie licznych S i dużej liczby R nie jest relacją jednoznaczną. S , jak sugeruje Fonda, może powściągać badanego i skłaniać go do dawania mniejszej liczby wypowiedzi, trudno jednak odrzucić możliwość, że obie zmienne (S i R), jeśli ich liczba jest dostateczna, odzwierciedlają produktywność badanych, ich energię, aktywność, zaangażowanie i twórcze podejście do wykonywanego zadania. Nie należy zapominać, że bardzo duża liczba R bywa pośrednim wskaźnikiem zależności emocjonalnej badanego od osoby badającej. Można więc tu zadać sobie pytanie, czy jednoczesna duża liczba S nie świadczy wtedy o obronnym charakterze manifestowanej opozycji.

W zebranych w moim badaniu materiale, grupa osób dających $S \geq 3$, a zwłaszcza podgrupa dająca $S \geq 4$, generowała największą liczbę wypowiedzi w porównaniu z pozostałymi grupami. Wynik ten traktuję jako wskaźnik produktywności i twórczości osób S . Taki sposób interpretacji jest spójny z wynikami wskazującymi na wyższy u osób S poziom organizacji pola bodźcowego i lepsze wykorzystanie struktury plamy. Z siedmiu zmiennych związanych z tym aspektem formowania wypowiedzi, cztery różnicowały istotnie grupę III ($S \geq 3$), a pięć podgrupę V ($S \geq 4$). Kierunek różnic mówił o przewadze tych grup nad pozostałymi badanymi pod tym względem.

Jak pisałam już wcześniej, wypowiedzi którym można przypisać cechę Z , a zwłaszcza wyższą liczbę punktów z nią związanych, traktuje się jako wypowiedzi świadczące o chęci zmierzenia się ze złożonością pola bodźcowego. Osoby z podgrupy V ($S \geq 4$) i z grupy III ($S \geq 3$) (nazywam je „osobami S ”) dawały więcej wypowiedzi zasługujących na nadanie im wartości Z i wypowiedzi te uzyskiwały wyższą liczbę punktów ($Z_f, \Sigma Z$). Exner uważa, że zmienne te dostarczają informacji o zakresie, w jakim dana osoba organizuje nowe dla siebie pole bodźcowe [1, s. 131]. Badany może bowiem dawać wypowiedzi prostsze, mniej złożone, nie uwzględniające relacji między

spozrzanymi obiektami, ale może też przeciwnie, tworzy relacje między różnymi częściami plamy i dawać interpretacje bardziej złożone, bogatsze, czyli może dokonywać analizy struktury plamy, a następnie integrować odmienne elementy pola bodźcowego tak, by utworzyć z nich większą całość. Zmienne Z_f i ΣZ więc, to wskaźnik aktywności poznawczej i zdolności do strukturalizowania rzeczywistości [1].

Niespójne z tymi wynikami są dane związane ze zmienną Z_d . Zmienna ta różnicowała istotnie wszystkie grupy, a różnice były konsekwentne i szły w kierunku odwrotnym do oczekiwanego. Niemal wszyscy badani uzyskali niższą wartość ΣZ , niż można było oczekiwać na podstawie Z_f . Jeśli różnica między ΣZ faktyczną a oczekiwaną mieści się między -3.0 a $+3.0$, taki wynik uważa się za normę [24]. Różnica przekraczająca $+3.0$ świadczy o tendencji do bardzo starannego i ostrożnego strukturyzowania bodźców, a nawet do perfekcjonizmu i skłonności obsesyjnych. Osoby uzyskujące takie wyniki mają tendencję do inwestowania większego wysiłku, niż jest to potrzebne dla zorganizowania pola bodźcowego (*overincorporation*). Różnica mniejsza niż -3.0 (*underincorporation*) świadczy o niedostatecznej strukturalizacji pola bodźcowego, o impulsywnym i niezorganizowanym sposobie działania w sytuacjach problemowych; podejmowany wysiłek okazuje się wówczas nieefektywny [1]. W mojej próbie, na 158 badanych osób jedynie dziesięć osiągnęło wynik mieszczący się w przedziale -3 i $+3$. Co więcej, wszystkie te osoby należały do podgrup, w których liczba S nie była większa niż dwa. Pozostali badani mieli wyniki niższe, a najczęściej o wiele niższe niż -3.0 , a więc ci badani, którzy częściej dostrzegali skomplikowaną strukturę plam, jednocześnie nie byli w stanie efektywnie wykorzystać posiadanych informacji. Niedobory w efektywności strukturalizowania pola bodźcowego stwierdzone w badanej przez mnie grupie nie są łatwe do interpretacji. Być może jakąś rolę odgrywały tu czynniki kulturowe (jak dotąd nie zostały opracowane polskie normy dla tej zmiennej). Spodziewałam się, że osoby S będą lepiej, efektywniej organizować pole bodźcowe, że będą w bardziej adekwatny sposób wykorzystywać swoje możliwości. Okazało się jednak, że osoby te uzyskały w zmiennej Z_d „najsłabsze” wyniki, a więc ich efektywność była skrajnie niska w stosunku do wkładanego w wykonanie zadania wysiłku; można powiedzieć, że osoby te nie korzystały w pełni z potencjału psychicznego jakim dysponowały. Nieoczekiwane wyniki w zmiennej Z_d można, jak myślę interpretować w ten sposób, że „osobom S ” nieobca była impulsywność, niedbałość, niefrasobliwość a być może nawet skłonność do ryzyka. Należy więc wspomnieć w tym miejscu Piotrowskiego mówiącego o pewnych sobie i skłonnych do szybkiego

podejmowania decyzji „osobach S”. Takie rozumowanie zgodne jest także z wynikami eksperymentu Lasta, w którym osoby S (a będące jednocześnie introwertykami) nie rezygnowały z możliwości osiągnięcia wyższej punktacji za wykonywane zadanie mimo kolejnych niepowodzeń. Fakt ten może wskazywać na plastyczność zachowań, graniczącą niekiedy z brakiem rozważli. Być może właśnie ten zespół cech jest charakterystyczny dla „osób S”, wynika z ich poczucia autonomii i swobody a jednocześnie sprzyja przyjmowaniu twórczej i otwartej postawy.

Podczas gdy na zmienne Z i ΣZ może wpływać w pewien sposób liczba S (wypowiedzi z S w kombinacji z plamą lub jej częścią najczęściej zasługują na zaklasyfikowanie do kategorii Z i nierzadko uzyskują większą liczbę punktów niż inne wypowiedzi), zmienne dotyczące wykorzystywania struktury plamy w formowaniu wypowiedzi są w zasadzie niezależnie od wypowiedzi S (DQ+, DQo, DQ v/+, DQ v). Dwie z tych zmiennych (DQ+ i DQo), które w przeciwieństwie do DQ v/+ i DQ v, świadczą o lepszym strukturyzowaniu plamy, zróżnicowały istotnie podgrupę V z resztą badanych na korzyść tej właśnie podgrupy. Zmienne DQ+ i DQo pojawiają się częściej u ludzi lepiej wykształconych i bardziej złożonych psychicznie. Typ lokalizacji „oczywistej” (DQo) łączy się z „ekonomicznym” poznawczo podejściem do zadania, co jednak nie umniejsza jakości takich wypowiedzi. Grupa III ($S \geq 3$) istotnie różniła się tylko pod względem zmiennej DQ+ i tylko w porównaniu z grupą bez żadnej wypowiedzi S (grupa I). Badani z podgrupy V natomiast dawali najwięcej wypowiedzi Do i D+ w porównaniu z pozostałymi osobami i była to różnica istotna.

Niektóre zmienne łączące się z treścią wypowiedzi, a więc tylko pośrednio związane z organizacją pola bodźcowego, również okazały się istotnie częstsze u osób z najwyższą liczbą S (podgrupa V). Były to zmienne Blends i FD. Zmienne te pozwalają w przybliżeniu oszacować złożoność psychiczną badanych i postawę jaką przybierają wobec badania. Zmienna Blends mówi o tym, czy badany kieruje się wielością informacji zawartych w plamie, a więc czy formułując jedną wypowiedź wykorzystuje wiele cech plamy (np. kształt, barwę chromatyczną, barwę achromatyczną, światłocień, dynamikę) – a więc czy kieruje się więcej niż jedną determinantą. Kierowanie się więcej niż jedną determinantą odzwierciedla emocjonalne zaangażowanie badanego, ale również zakres, w jakim dokonuje on analizy i syntezy pola bodźcowego. Osoby z podgrupy V ($S \geq 4$) istotnie częściej niż pozostali badani wykorzystywali więcej niż jedną cechę plamy konstruując jedną wypowiedź. Należy tu jednak przyznać, że zbyt częste Blends może świadczyć o nieprzystosowaniu płynącym ze zbytnej złożoności reagowania. Warto

zwrócić szczególną uwagę na zmienną FD. Zmienna ta, jak wspomniałam wcześniej, często łączy się z dokonywaniem w wyobraźni bardzo istotnych zmian w strukturze plamy. Myślę że perspektywa uwidoczniła dzięki światłocieniowi (sygnatura V) jest środkiem malarskim dość konwencjonalnym, widz jest dobrze z nią obeznany. Natomiast oddanie głębi poprzez rozmiar i położenie przedmiotów względem siebie, choć znane w malarstwie od wieków, jest prawdopodobnie trudniejsze do rozpoznania, zwłaszcza w plamach, które nie mają konkretnych znaczeń. Badana osoba nierzadko jest niejako „zmuszona” do dokonania czegoś w rodzaju mentalnej dekonstrukcji prezentowanego jej bodźca, a nawet uwzględnia pozycję własnego ciała w relacji do tablicy testu [20]. Exner uważa, że z determinantą FD łączą się takie cechy jak refleksyjność i dystans do samego siebie, ale również skłonność do depresyjnych nastrojów i introwersji [1], należy więc jeszcze raz wspomnieć o eksperymencie Lasta, który wskazał na ważny związek introwersji i wypowiedzi S. Introwersja modelowała sposób reagowania „osób S.”

Ze zmiennych związanych bezpośrednio ze sferą emocjonalną, aż trzy istotnie różnicowały osoby S. Obie grupy S ($S \geq 3$ i $S \geq 4$) uzyskiwały istotnie wyższe wyniki we wskaźniku depresyjności (DEPI) i silniej odczuwały stres (es), jednocześnie jednak dysponowały wyższymi zasobami psychicznymi (EA). Wskaźnik depresyjności rozumiem, jak już pisałam, jako ogólną oznakę dyskomfortu psychicznego raczej niż na obniżony nastrój w sensie klinicznym. Osoby z podgrupy V nie wykazały się niższą samooceną nawet na poziomie tendencji, indeks IEgo okazał się nieistotny w różnicowaniu grup. „Osoby S” okazały się natomiast zdecydowanie silniejszą skłonnością do stosowania mechanizmu obronnego intelektualizacji (IIntel), a więc w sytuacjach stresowych ulgę przynosiło im rozumowe podejście do problemów i poznawcze ich opracowanie. Na wyższy wynik we wskaźniku intelektualizacji wpłynęły głównie wypowiedzi o treści antropologicznej; można to próbować interpretować jako szersze zainteresowanie kulturą, co oczywiście nie wyklucza ewentualnego kompensacyjnego umotywowania tych zainteresowań. Stosowanie mechanizmu obronnego intelektualizacji wydaje się spójne z charakterystyką osób S jako dążących do niezależności i autonomii. W końcu należy powiedzieć o istotnie częstszym zabarwianiu emocjonalnym agresją wypowiedzi determinowanych ruchem w grupie osób o najliczniejszych wypowiedziach S. Odniosę się w tym miejscu do wcześniejszych rozważań, mówiących o niejednoznaczności wypowiedzi AG. Wypowiedzi te nie powinny być w bezpośredni sposób przekładane na tendencję do reagowania agresją w realnym życiu, a co więcej, mogą wynikać z lęku. Poza tym, sama werbalizacja

agresywnych impulsów może wiązać się ze zdolnością do ich kontrolowania. Interesującym i spójnym z uzyskanymi wynikami wydaje się związek wypowiedzi *S* z poczuciem osamotnienia i wyobcowania (wskaźnik izolacji II). Nie jest łatwo wyjaśnić ewentualną relację przyczynową tego związku: nie wiemy, czy brak zakorzenienia w środowisku społecznym predysponuje do postaw opozycji i krytycyzmu, czy też odwrotnie, nadmiernie krytyczne podejście do innych ludzi sprawia, że odsuwają się oni od osoby nastawionej zbyt opozycyjnie. Interesujące jest tu podążenie za tokiem rozumowania Fondy, który zauważa, że osoby dążące do zachowania własnej autonomii często spostrzegane są w społeczeństwie nawet „na wyrost,” jako opozycyjne i negatywistyczne, co może prowadzić do poczucia osobistej izolacji i społecznego wycofania (5).

Podsumowując można powiedzieć, że „osoby *S*” aktywniej podchodziły do wyznaczonego im zadania i lepiej organizowały pole bodźcowe, a jednocześnie były skłonne, bardziej niż inni badani, do reakcji nie w pełni przemyślanych, tak jakby osobom tym bardziej zależało na zachowaniu samej twórczej postawy niż na jej efektach. Wyższa liczba wypowiedzi *S* łączyła się z poczuciem dyskomfortu psychicznego, obniżonym nastrojem, poczuciem alienacji społecznej i silniejszym odczuwaniem stresu. Osoby *S* ujawniły natomiast wyższe zasoby psychiczne, które mogą być pomocne w radzeniu sobie z trudnymi sytuacjami i łączyć się z lepszym wglądem we własną psychikę. Nasuwa się także przypuszczenie, że badani często interpretujący białe tło są bardziej złożone psychicznie, mają szersze zainteresowania i są zdolne do zachowania pewnego dystansu do świata i do własnej osoby (zmienne związane z organizacją pola bodźcowego i wykorzystaniem struktury plamy, II, FD). Nie uzyskałam wyraźnego potwierdzenia dla tych sugestii, często wysuwanych pod adresem osób o większej liczbie wypowiedzi *S*, które mówią o ich niedostosowaniu społecznym. Wskaźnik COP, mówiący o trudnościach adaptacyjnych nie różnicował osób z wysoką i z niską liczbą *S*. Mimo faktu, że u „osób *S*” ujawniła się istotnie wyższa liczba wypowiedzi o agresywnym zabarwieniu emocjonalnym, należy pamiętać, że znaczenie tego typu reakcji nie jest jednoznaczne, a w systemie interpretacyjnym Exnera mogą one przemawiać na korzyść badanych osób.

Wnioski

Na podstawie analizy 158 protokołów z badania testem Rorschacha ukazał się raczej spójny obraz osób z licznymi wypowiedziami *S*. Może być on przydatny przy opracowywaniu wyników uzyskiwanych od pojedynczej osoby, w tym przy ocenie wypowiedzi osób zaburzonych lub chorych. Zebranie takiego materiału jest ważne z tego względu, że nie zostały opracowane dostatecznie

obszerne dane świadczące o tego typu reakcjach w normie psychicznej i u polskich badanych. Co więcej, wypowiedzi *S* często zbyt łatwo interpretuje się jako świadczące o patologii, tymczasem w świetle zebranego tu materiału jawią się one raczej jako wyraz twórczego potencjału badanych. Zaskakującym wynikiem była konsekwentna tendencja, by wraz z liczbą *S* rosło niedostateczne wykorzystywanie w interpretacji tych cech plam, które były już spostrzeżone i mogły wzbogacić wypowiedzi (zmienne *Zf*, ΣZ , *Zd*). Opisana tu tendencja wymaga dalszych badań, zwłaszcza, że potwierdza intuicję Piotrowskiego i wyniki eksperymentu Lasta.

Gdy weźmiemy pod uwagę postawę „osób *S*” do wykonywanego zadania, możemy określić ją jako w pewnym sensie „niepokorną”, a ich nastawienie do dawania niebanalnych, choć niekoniecznie doskonale adekwatnych interpretacji, traktować jako wyraz twórczego potencjału tych badanych. W pracy tej sygnalizuję, że reakcje badanych można rozpatrywać z punktu widzenia semiotyki, czyli nauki o znakach i procesach znakowych. Możemy traktować badaną osobę jako kogoś, kto uczestniczy w procesie semiozy, a więc w procesie tworzenia i odczytywania znaków; jako kogoś, kto opisując elementy pewnego specyficznego systemu znaków (plam) współtworzy ten system, a interpretując elementy pozasystemowe lub znajdujące się na obrzeżach przestrzeni semiotycznej (białe tło) i włączając je w system, poszerzając jego granice. W takich ramach pojęciowych łatwiej nam uchwycić twórczy charakter wypowiedzi *S* i zrozumieć, jakie procesy (powiedziałabym: kulturotwórcze) zachodzą podczas badania testem plam atramentowych. Wspomnę na koniec, że właśnie ta specyfika bodźców w teście Rorschacha, pojętych jako system znaków ułatwia, jak myślę, wgląd w zjawiska kulturowe i stanowi o „mocy” tego testu, który zachowuje swoją aktualność przez dokładnie cały wiek (od roku 1921!). Interesującym tropem byłaby też analiza pewnego „obiektywnego” znaczenia plam, niemal nieskończonej liczby znaczeń, które potencjalnie w nich się kryją. Inspiracją do takiej analizy mogłaby być Peirce’a koncepcja znaku, przedstawienie jej jednak wymagałoby osobnej pracy. Tu można jedynie powiedzieć, że według tego filozofa można mówić o interpretacji immanentnej – o czymś w rodzaju wewnętrznej dyspozycji interpretacyjnej tkwiącej w znaku [17,18]. „Osoby *S*” można by, kierując się teorią znaku, traktować jako te, które żywiej odpowiadają na tę naturę znaku, która domaga się, by znak był interpretowany i dostrzegający potencjał tkwiący w białych obszarach na tablicach testu.

Conflict of interest

The author has declared no conflict of interest.

References

1. Exner JE. The Rorschach. A comprehensive system. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons; 2003.
2. Piotrowski Z. Perceptanalysis. New York, Philadelphia: Exlibris; 1979.
3. Grzywak-Kaczyńska M. Metoda Rorschacha. Warsaw: PZWL; 1967.
4. Smith BL. Object relations theory and the integration of empirical and psychoanalytic approaches to Rorschach interpretation. *Rorschachiana*. 1994; 19: 61–77.
5. Fonda ChP. The white-space response. In: Rickers-Ovsiankina MA, editor. *Rorschach Psychology*. Huntington, NY: Robert E. Krieger Publishing Company; 1977. p. 113–156.
6. Rosso AM., Chiorri C, Denevi S. Rorschach space responses and anger. *Psychological Reports: Measures & Statistics*. 2015; 1: 117–132.
7. Mihura JL, Meyer GJ, Dumitrascu N. The validity of individual Rorschach variables: systematic reviews and meta-analyses of the Comprehensive System. *Psychological Bulletin*. 2013; 139: 548–605.
8. Last U. Defying the odds and Rorschach space responses: an empirical contribution. *Rorschachiana*. 2002; 25: 155–162.
9. Czereddecka A. The Rorschach test according to the Exner system as a diagnostic tool in psychological expert opinions. *Problems of Forensic Sciences*. 2013, 93: 351–370.
10. Carlison RW, Drehmer DE. Rorschach space response and aggression. *Perceptual and Motor Skills*. 1984, 58: 987–988.
11. Schaie KW, Heiss R. Color and personality: a manual for the color pyramid test. Bern, Stuttgart; Hans Huber Publisher; 1964.
12. Dobrzyńska T. Mówiąc przenośnie... *Studia o metaforze*. Warsaw: Instytut Badań Literackich; 1994.
13. Kalnická Z. Woda. In: Wilkoszewska K, editor. *Estetyka czterech żywiołów: ziemia, woda, ogień, powietrze*. Kraków: Universitas; 2002. p. 73–130.
14. Bakke M. Przeciw pustce – sztuka pamiętająca materialność powietrza. In: Wilkoszewska K, editor. *Czas przestrzeni*. Kraków: Universitas; 2002. p. 293–300.
15. Michalski K. Gadamer. In: Gadamer HG. *Rozum, słowo, dzieje*. Trans. by Małgorzata Łukasiewicz, Krzysztof Michalski. Warsaw: PIW; 2000. p.5–19.
16. Żytko B. Przedmowa. In: Lotman J. *Universum umysłu*. Semiotyczna teoria kultury. Trans. and foreword by Bogusław Żytko. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego; 2008. p.9–65.
17. Buczyńska-Garewicz H. Słowo wstępne: semiotyka i filozofia znaku. In: Bense M. *Świat przez pryzmat znaku*. Trans. by Jan Garewicz. Warsaw: PIW; 1980. p. 5–38.
18. Burzyńska A. Semiotyka. In: Burzyńska A, Markowski MP, editors. *Teoria literatury XX wieku. Podręcznik*. Kraków: Wydawnictwo Znak; 2009. p. 231–278.
19. Kalaga W. *Mgławice dyskursu*. Kraków: Universitas; 2001.
20. Hunca-Bednarska A. Nieco inaczej o teście plam atramentowych Hermanna Rorschacha. *Eseje*. Lublin; Wydawnictwo KUL; 2013.
21. Hunca-Bednarska A. Test Rorschacha jako metoda ukazująca ludzkie doświadczanie świata. *Źródła atrakcyjności plam atramentowych*. W: Zasepa E. red. *Doświadczenia człowieka w zdrowiu i w chorobie*. Warszawa; Wydawnictwo Difin SA (w druku).
22. Grzywak-Kaczyńska M. *Podręcznik do metody Rorschacha*. 3rd ed. Edited by Maria Braun-Gałkowska. Lublin: Wydawnictwo KUL; 2006.
23. Choca JP, Rossini ED. *Assessment Using the Rorschach Inkblot Test*. Washington; American Psychological Association; 2018.
24. Stasiakiewicz M. *Test Rorschacha*. Warszawa; Wydawnictwo naukowe Scholar; 2003.

Corresponding author

Anna Hunca Bednarska
Stowarzyszenie MONAR
Poradnia Profilaktyki, Leczenia
i Terapii Uzależnień w Lublinie
20-214 Lublin, ul. Montażowa 15

Otrzymano: 22.09.2020
Zrecenzowano: 26.11.2020
Przyjęto do druku: 16.03.2021